

ارمغان حجاز

ارمغانِ حجاز

اقبالؒ

اقبال اکادمی پاکستان

جملہ حقوق محفوظ

ناشر

پروفیسر ڈاکٹر بصیرہ عنبرین

ناظم

اقبال اکادمی پاکستان

حکومت پاکستان

قومی ورثہ و ثقافت ڈویژن

چھٹی منزل، ایوان اقبال، لاہور

Tel: [+92-42] 36314510, 99203573

Fax: [+92-42] 36314496

Email: info@iap.gov.pk

Website: www.allamaiqbal.com

ISBN 978-969-416-568-4

طبع اول	:	۲۰۲۲ء
تعداد	:	۱۰۰۰
قیمت	:	۸۰/- روپے
مطبع	:	ایچ آئی ٹریڈرز، لاہور

محل فروخت: گراؤنڈ فلور، ایوان اقبال کمپلیکس، لاہور

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ارمغان حجاز

ارمغانِ حجاز (فارسی)

اقبال

اقبال اکادمی پاکستان

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون	نمبر شمار
۳	حضورِ حق	۱
۲۷	حضورِ رسالت	۲
	حضورِ ملت	۳
۸۹	(۱) بحق دل بند و راہِ مصطفیٰ راہ	
۹۵	(۲) خودی	
۹۷	(۳) انا الحق	
۱۰۰	(۴) صوفی و ملا	

ب

صفحہ	مضمون	نمبر شمار
۱۰۴	(۵) رومی	
۱۰۹	(۶) پیام فاروق	
۱۱۴	(۷) شعرائے عرب	
۱۱۹	(۸) اے فرزندِ صحرا	
۱۲۱	(۹) توجیرِ دانی کہ ویریں گرو سوار سے یا شد	
۱۲۶	(۱۰) خلافت و طو کبیت	
۱۲۸	(۱۱) ترک عثمانی	
۱۳۰	(۱۲) و حورانِ ملت	
۱۳۴	(۱۳) عصرِ حاضر	
۱۳۶	(۱۴) بہ بہن	
۱۳۸	(۱۵) تسلیم	
۱۴۵	(۱۶) تلاشِ رزق	
۱۴۶	(۱۷) نہنگ با بچہ پنخوش	
۱۴۷	(۱۸) خاتمہ	

صفحه	مضمون	نمبر شمار
	حضور عالم انسانی	۴
۱۵۱	(۱) تمهید	
۱۶۶	(۲) دل	
۱۷۲	(۳) خودی	
۱۷۵	(۴) جبر و اختیار	
۱۷۶	(۵) موت	
۱۷۷	(۶) بگوئید بلیس را	
۱۸۰	(۷) بلیس خاکی و بلیس تازی	
۱۸۷	به یارانِ طریق	۵

حضورِ حق

خوش آن راہی کہ سامانے نگیرو
دل او پسندیداراں کم پذیرد
بہ آہے سوزناش سینہ بختاے
زیک آہش عشیم صد سالہ میرا

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حضورِ حق

ا

دل ما بیدلان بر دند و فرستند
 مثال شعله افسردند و فرستند
 بیایک بخرطه باعالم در آسیند
 که خاصان باوه باخوردند و فرستند

سخن با رفت از بود و نبودم
 من از نخلت لب خود کم کشودم
 سجود زنده مرداں می شناسی
 عیار کار من گیسو از سجودم!

دل من در کشادچون و چند است
 نگاہش از من و پروین بلند است
 بدہ ویرانہ در دوزخ اُورا
 کہ این کافر بے خلوت اسپند است!

○
 چه شور است این که در آب و گل افتا
 ز یک دل عشق رسد مشکل افتا
 قرار یک نفس بر من حرام است
 بمن رحمی که کارم بادل افتا

○
 جہاں از خود بڑا آوردہ کیست؟
 جمالش جلوہ بے پردہ کیست؟
 مرا گوئی کہ از شیطان حذر کن
 بگو با من کہ او پروردہ کیست؟

۲
 دل بے قیدِ مین در تیج و تابست
 نصیبِ مین عتابِ بے باخطا بست؟
 دل ابلیس ہم نتوانم آزد
 گناہِ گاہِ گاہِ مین صوابست

○
 صَبْنَتِ الْكَاسِ عَنَّا مَعْمُودِ
 وَكَانَ الْكَاسُ هَجْرًا هَا الْيَمِينَا
 اگر این است رسمِ دوستداری
 بدیوِ اِحرامِ زنِ جامِ وینا

۵ اشارات: صبنت الکاس الخ یہ شعر و ابن کلدونم کا ہے جو زمانہ جاہلیت کے شعرا میں سے تھا۔
 شاعر اپنی معشوقہ ام عمرو کی نافرمانی کی شکایت کرتے ہوئے کہتا ہے کہ تو نے ہمیں بہالہ شراب سے محروم کر دیا حالانکہ باری و امیں طرف بھیجنے والوں کی تھی۔

بخود سجدہ کیاں در دل اسیرند
 ہمہ درد اند و درماں تا پذیرند
 سجدہ از ما چہ میخواہی کہ شاہاں
 خراجے از دہ ویراں نگہ گیرند

روم را ہے کہ اورا منزلے نسبت
 از اں تنجھے کہ ریزیم حاصلے نسبت
 من از غم ہا نمی ترسم ولیکن
 مدہ آں غم کہ شایان دلے نسبت

○

مے من از تنک جاماں نگہ دار
 شرابِ پختہ از خاماں نگہ دار
 شرر از نیت مانے دور تر بہ
 بخاصاں بخش و از عاماں نگہ دار!

○

ترا این کشکش اندر طلبِ نسیبت
 ترا ایس درود داغ و تاب و تنب نسیبت
 ازاں از لامکاں بگر خست مہن
 کہ آں جانا لہ مانے نیم شب نسیبت

زمین ہنگامہ وہ این جہاں را
 و گر گوی کن زمین و آسماں را
 ز خاکِ ما و گر آدم برانگیزند
 بکش این بندہ سود و زیاں را

جہانے تیرہ تر با آفتابے
 صوابِ او سراپا ناصوابے
 ندانم تا کجا ویرانہ را
 وہی از خونِ آدم رنگ و آبے

غلام حسن رضائے تو نجویم
 جزاں را ہے کہ فرمودی نہ پویم
 و بسکن گریہ این ناداں بگوئی
 خرے را اسب تازی گو، نہ گویم!

۳

دلے در سینہ دارم بے سوزے
 نہ سوزے در کفِ خاکم نہ نورے
 بگیز از من کہ بر من بارِ دوش است
 ثوابِ این نمازِ بے حضورے!

چہ گویم قصہ دین و وطن را
 کہ نتوان فاش گفتن این سخن را
 مرنج از من کہ از بے مہرئی تو
 بنا کردم ہماں دیر کہن را

مسلمانے کہ در بند فرنگ است
 دلش در دستِ آستان نیاید
 نیامائے کہ سو دم بر در غمیر
 سجودِ بوذر و سلمان نیاید

نخواہم میں جہان و آں جہاں را
 مرا میں بس کہ دانم رمزِ جہاں را
 بچوے وہ کہ از سوز و سرورش
 بوجد آرم زمین و آسماں را

چہ بخوای از میں مروتن آسائے
 بہر بادے کہ آمد رفتم از جاے
 سحر جاوید را در سحر بدہ دیدم
 بہ صبحش چہرہ شامم بیارے

۴۲
 بہ آں قوم از تو می خواہم کشاوی
 فقہش بے یقینے، کم سواوی
 بسے نا دیدنی را دیدہ ام من
 مراے کاشکے مادر نہ زادے،

○

نگاہ تو عتاب آلود تا چہند
 بتانِ حاضر و موجود تا چہند
 درین بخت نہ اولادِ برابرا، بیم
 نمک پروردہ نمرود تا چہند!

۵ اشارات: مراے کاشکے الخ۔ یہ مصرع سعدی کا ہے۔

○
 سرورِ وقت ہر باز آید کہ ناید؟
 نسیمِ از حجبِ ز آید کہ ناید؟
 سر آمد روزگار میں فقیر سے
 وگردانائے راز آید کہ ناید؟

○
 اگر می آید آں دانائے رازے
 بدہ اور انوائے دل گدازے
 ضمیر امتناں رامی کتد پاک
 کلیمے یا حکیمے نے نوازے

○
 متاعِ من دلِ درد آشنایِ است
 نصیبِ من فغانِ تار سائے است
 بخاکِ مرقدِ من لاله خوشتر
 کہ ہم خاموش و ہم خونیں تواسے است

۵

دل از دستِ کسے بردن نداند
 غم اندر سینہ پروردن نداند
 دم خود را دمیدی اندراں خاک
 کہ غیر از خوردن و مردن نداند!

دلِ ما از کُنارِ ما ز میسره
 بصورتِ مانده و محسنی ندیده
 ز ما آن رانده در گاہِ نحوستر
 حق اورا دیده و ما را شنیده

ندانند جبریلِ این ہاے و ہورا
 کہ نشناستتِ حمِ جستجورا!
 پیرس از بندۂ بیچارۂ خویش
 کہ دانندیش و نوشش آرزورا!

○
 شبِ این سخن آراستم من
 چو مہ از گردش خود کاستم من
 حکایت از تغافل ہائے تو رفت
 ولیکن از میان ہنخاستم من !

○
 چنیں دور آسماں کم دیدہ باشد
 کہ جبریل امیں را دل خراشد
 چہ خوش دیرے بنا کردند آنجا
 پرستد مومن و کافر تراشد

۶

عطا کن شورِ رومی، سوزِ خسرو
 عطا کن صدق و اخلاصِ سنائی
 چنان با بندگی در ستم من
 نہ گیرم گمراہِ بخششی حسدائی

۷

مسلمان فاقہ مست و زندہ پوش است
 ز کارش جبریل اندر خروش است
 بی نقش و گزالت بدریم
 کہ این ملت جہاں را بارِ دوش است

○
 دگر ملت کہ کارے پیش گیرد
 دگر ملت کہ نوش از پیش گیرد
 نگر دو با یکے عالم رضا مند
 دو عالم را بہ دوش خویش گیرد

○
 دگر قومے کہ ذکرِ لا الہش
 بر آرد از دل شب صبح گاہش
 شناسد منزش را آفتابے
 کہ ریگ کھکشان و بد زراہش!

۸

جہانِ تست در دستِ نخبے چند
 کسانِ او بہ بندِ نا کسے چند
 ہنرور در میانِ کارگاہاں
 کشد خود را عیشِ کرگسے چند

○

مریدے فاقہ مستے گفت با شیخ
 کہ بزواں رازِ حالِ ما خبرِ نصیبت
 بہ ما نزدیک تر از شہِ رگِ ماست
 ولیکن از شکمِ نزدیک تر نصیبت!

۹

دگر گوی کشورِ ہندوستان است
 دگر گوی آں زمین و آسمان است
 مجو از مانم از پنج گمانہ
 غلاماں را صف آرائی گران است!

○

ز محکومی مسلمان خود فروش است
 گرفتارِ طلسمِ چشمِ گوش است
 ز محکومی رگائِ تن چنان است
 کہ ما را شرع و آئین ما فروش است!

۱۰

یکے اندازہ کن سود و زیاں را
 چو جنت جاودانی کن جہاں را!
 نمی بینی کہ ما خاکی نہ ساداں
 چه خوش آہ استیم این خاکداں را!

○

تومی دانی حیاتِ جاوداں حلست
 نمی دانی کہ مرگِ ناگہاں حلست!
 ز اوقاتِ تو یک دم کم نہ گردد
 اگر من جاوداں باشم زیاں حلست؟

۱۱

بہ پایاں چوں رسد ایں عالمِ پیر
 شود بے پردہ ہر لپشید تقذیر
 مکن رسوا حضورِ نحوٰ حبہ مارا
 حسابِ من چشمِ او نہاں گیر

○

بدنِ اماند و جانم در تگِ پوست
 سوئے شہرے کہ لطفِ در رہِ اوست
 تو باش ایں جا و با خاصاں بیامیز
 کہ من دارم ہوائے منزلِ دوست

حضور رسالت

ادبگانه‌سیت بر آسمان از عرش نازک تر

نفس گم کرده می آید جنبید ^{رض} با نرید ^{رض} اینجا

عزت بخاری

حضور رسالت

الایامیگی خمیہ فرول
 کہ پیش آہنگ بیڑن شند منزل
 خرد از راندن محمل فروماند
 زمام خویش ادم در کف دل!

اشارات: الایامیگی الخ - منوچہری کا شعر ہے

خمیگی - خمیہ نشیں

فرول - چھوڑ دے

پیش آہنگ - وہ شخص جو رہنمائی کی غرض سے قافلہ کے آگے آگے چلتا ہے

نگاہ ہے دلاشتم بوجہِ دل
 تپیدیم آرمی دم درِ بردل
 می دم از ہوائے قریب و شہر
 ببادِ دشت واکرم درِ دل!

ندانم دل شہیدِ جلوہ کیست
 نصیب او قرار یک نفس نیست
 بصرِ ابرویش افسردہ تر گشت
 کس را را سحجے زار بگر نیست

مپرس از کاروانِ جلوہ مستان
 ترا سبائِ جہاں برکنده دستان
 بجانِ شان ز آوازِ جرسِ شور
 چو از موجِ نسیمِ دریتان!

بایں پیری زہِ شیربِ گزفتم
 نوا خواں از سرورِ عاشقانہ
 چو آں مرغی کہ در صحرا سہرِ شام
 کشاید پر پندِ کراشِ بیانہ

۲
 گناه عشق و مستی عام کردند
 و بسیلِ نچنگان را خام کردند
 باهنگِ حجازی می سیرایم
 و تختی باده کاندراجام کردند

چه رپی از مقامات توایم
 ندیماں کم شناسند از کجایم
 کشادم زختِ خود را اندرین دشت
 که اندر خلوتش تنها سیرایم

۳

صحرا بنا تگفتتم نرم تر رو
 کہ را کب خستند و بیمار و پیر است
 قدم ستانہ زدو چندان کہ گوئی
 بی پیش ریگ این صحرا حمیرا است

○

مہارے سارباں اور انشاید
 کہ جان او چو جان ما بصیر است
 من از مویج خرمش می شناسم
 چو من اندر بسم دل اسیر است

نہم اشک است در چشم بیابش
 دلم سوزد ز آہِ صبح گاہش
 ہماں مے کو ضمیرم را برا فروخت
 پیایے ریزد از موجِ نگاہش!

چہ خوش صحرا کہ دروے کا ڈاں ہا
 دروے خواند و مسل براند
 بہ ریگِ گرم او آور سجودے
 جبیں را سوزتا داغے بماندا

○

چہ خوش صحر کہ شناسش صبح نهند است
 شبش کوتاه و روز را بلند است
 قدم اے راہرو آہستہ تر نہ
 چو ماہر زورہ او درو مند است

۵

امیر کارواں! آلِ اعجمی کیسیت؟
 سرو او باہنگِ عرب نیست
 زندانِ نعمتہ کو سیرانی او
 خاکِ دل در بیابانِ تو ان نیست!

○ اشارات: اعجمی، عجم کا رہنے والا، غیر عرب

مقامِ عشق و مستی منزلِ اوست
 چه آتشِ پاک در آبِ گلِ اوست
 نوائے اویہ ہر دل سازگار است
 کہ در ہر سببِ فاشے از دلِ اوست

۶

غمِ نہیاں کہ بے گفتن عیان است
 چو آید بر زباں یک داستان است
 رہے پیر پیچ و راہی خستہ و زار
 چرخِ مُردہ و شبِ درمیان است

بہ راغاں لالہ رُسیت از نو بہاراں
 بصرِ انجمیہ گستر وند یاراں
 مرا تنہا نشستن خوشتر آید
 کس را راجوئے کوہساراں

گے شعرِ عراقی را بخوانم
 گے جامی زندا شش بجانم
 ندانم گرچہ آہنگِ عرب را
 شریکِ نغمہ ہائے ساربانم

غمِ راہی نشاط آمیز تر کن
 فغانش را جنوں انگیز تر کن
 بگیر اے سارباں را درازے
 مرا سوزِ جدائی تیز تر کن!

بیایے ہم نفس با ہم بنا لیم
 من و تو کشتہ شانِ جا لیم
 دو حرفے بر مرادِ دل بگو تیم
 بیاتے خواجہ چشماں را با لیم!

○
 حکیمان را بہا کمتر نہادند

بنادان جلوہ مستانہ دادند

چہ خوش بنختے، چہ خرم روزگارے

درِ سلطان بہ رویشے کشادند!

○
 جہان چہا رسوا اندر برین

ہوئے لامکاں اندر برین

چو بگنڈ شتم ازین نام بلبند

چو گر وافتاد پرواز از برین

دیں وادی زمانی جاودانی
 زخاکش بے صورت روید معانی!
 حکیمان با کلیماں دوش بر دوش
 کہ ایں جا کس نگوید لمن ترانی!

۹

مسلمانان فقیر کج کلا ہے
 رمید از سینہ او سوز آہے
 دوش نالد! چر نالد؟ نداند
 نگاہے یا رسول اللہ نگاہے!

○
 تب و تابِ دل از سوزِ غمِ تست
 نوائے من ز نایبِ محرمِ تست
 بتالم زانکہ اندر کشورِ بند
 ندیدم بندہ کو محرمِ تست

○
 شبِ ہندی غلاماں را سحرِ نفیست
 بایں خاک آفتابے را گذرِ نفیست!
 بماکن گوشہٴ چشمے کہ در شرق
 مسلمانے ز ما بیچ رہا تر نفیست!

○
 چہ گویم زان فقیرے درد مسک
 مسلمانے بہ گوہر ارجمت مسک
 خدا این سخت جان را بار بادا
 کہ افتاد است از بام بلب مسک!

○
 چساں احوال اورا بر لب آرام
 تومی بینی نہ سان و اشکام
 ز رُود او دو صد سالش ہمیں بس
 کہ دل چوں کُنت قصاب دام!

○
 ہنوز ایں صرخ نیلی کج خرام است
 ہنوز ایں کاروانِ دراز مقام است
 ز کارِ بے نط نامِ او چہ گویم
 تو می دانی کہ ملتِ بے نام است

○
 نماں آں تاب و تب در خونِ نیش
 فروید لاله از کشتِ خراش
 نیامِ او تھی چون کیسہ او
 بطاقِ خانہ ویراں کتاش

○
 دلِ خور را اسیرِ رنگِ بو کرد
 تہی از ذوق و شوق و آرزو کرد
 صفیرِ شاہِ ہبازاں کم شناسد
 کہ گوشش باطنینِ پشہِ خو کرد

○
 بروئے او درِ دلِ ناکشادہ
 خودی اندرِ کفِ خاکش نژادہ
 ضمیرِ او تہی از بانگِ تنگبیر
 حسیمِ ذکرِ او از پافتادہ

○
 گریباں چاک و بے فکر روزِ نوسیت
 نمیدانم چپاں بے آرزو نوسیت
 نصیبِ دوست مرگِ ناتمامے
 مسلمانے کہ بے اللہ روزِ نوسیت!

○
 حق آں وہ کہ مسکین و سیرت
 فستیر و غیرت او دیر میرت
 بروے او در حینانہ بستند
 دریں کشور مسلمان تشنہ میرت

○
 دگر پاکینہ کن آب و گل او
 جہانے آفت میں اندر دل او
 ہوا تیز و بدامانش و صد چاک
 بیندیش از چراغ بسمل او

○
 عروس زندگی در خلوش غیر
 کہ وارد و دست نامستی سیر
 گنہگار سیت پیش از مرگ در قبر
 بخیرش از کلیسا ہست کز دیر!

بچشم او نہ نور و نئے سرور است
 نہ دل در سینہ او نا صبور است
 خدا آں اُمّتے رایار باوا
 کہ مرگ او ز جان بے حضور است!

مسماں زادہ و نامحرم مرگ!
 ز بیم مرگ لرزاں تا دم مرگ!
 دلے در سینہ چاکش ندیم
 دم بگستہ بود و عنیم مرگ!

ملوکیت سرِ ایشیہ بازی است
 ازو امین نہ رومی نے حجازی است
 حضورِ تو عنہم یاراں بگویم
 با تمیدے کہ وقتِ دل نوازی است!

تنِ مردِ مسلماناں پایدار است
 بنائے پیکرِ او استوار است
 طیبِ نکتہ رسدِ یازنگاہش
 خودی اندر وجودش لعلِ عرشہ دار است!

مسلمان شرمسار از بے کلاہی بہت
 کہ دیش مرد و قورش خالقاہی بہت
 تو دانی در جہاں میراثِ ماحصیت
 گلے از قماشسِ بادشاہی بہت!

مپرس زمین کہ احوالش چہاں بہت
 زمینش بد گہر چوں آسمان بہت
 بر آں مرغے کہ پروردی بانجیر
 تلاشس دانہ در صحرا گمان بہت

○
 بحشمش وانمودم زندگی را
 کشتودم نکتہٴ فدا و دی را
 تو ان سرا جہاں را فاش تر گفت
 بدہ نطق عرب این اعجمی را!

○
 مسلمان گرچہ رخیل و سیاہ است
 ضمیر و ضمیر با شایہ است
 اگر اورا متقاضش باز بخشند
 جمال او جلال بے نیاز است!

○
 متاعِ شیخ اساطیرِ کہن بود
 حدیثِ او ہمہ تخمین وطن بود
 ہنوز اسلام او ز تار و دار است
 حرمِ چوں دیر بود او بر ہمین بود!

○
 و گر گوں کہ دلا دینی جہاں را
 ز آنا ر بدن گفتند جاں را
 ازاں فقرے کہ با صدیقِ ادوی
 بشورے آو رایں آسودہ جاں را

حرم از دیر گیر درنگ بوئے
 بہت مایہ نیک ژولیدہ موئے
 نیابی در بر مایہ بختاں
 ولے روشن ز نور آرزوئے!

فقیراں تا مسجد صفت کشید
 گریبان شہنشاہاں درید
 چو آں آتش وین سینہ افسرد
 مسلماناں بدرگاہاں خرید

مسلمانان بخویشاں درستی نیند
 بجز نقشِ دینی بر دل نہ لریند
 بنا لست در کسے خستہ بگیرد
 ازاں مسجد کہ خود از کسے گیریند!

جبیں رہا پیش غیر اللہ سو دیم
 چو گبراں در حضورِ اوست دیم
 ننا لم از کسے، می نالم از خویش
 کہ ما شایانِ شان تو نبودیم

بدست میکشاں خالی ایلیغ است
 کہ ساقی را بہ بزیم من فریغ است
 نگہ دارم درون سینہ ہے
 کہ اصل او ز دو دال چریغ است!

سدوتے خانقاہاں خالی ازے
 کند مکتب رہ طے کردہ را طے
 ز بزیم شاعران افسردہ رقم
 نواہا مردہ بیروں افتد از نے!

مسلمانم غریب ہر دیارم
 کہ با ایں خاکداں کاسے ندارم
 بایں بے طاقتی در پیچ و تارم
 کہ من دیگر لغیب اللہ و چارم

باں بالے کہ بخشیدی پیدم
 بسوز نعمتہ ہائے خود پیدم
 مسلمانے کہ مرگ ازوے بلرز
 جہاں گردیدم و اور اندیدم!

○
 شب بچیش خدا بگرمیتم زار
 مسلمانان چہ از ازند و خوانند
 ندا آمد ہمیں دانی کہ ایس قوم
 دلے دارند و محبوبے ندانند

○
 نگویم از فرو فالے کہ بگذشت
 چہ سود از شرح احوالے کہ بگذشت
 چراغے داشتیم در سینہ خویش
 نسر و اندر دو صد سالے کہ بگذشت!

نگہبانِ جسم معمارِ دیر است
 یقینش مرده و چشمش لغیر است
 ز اندازِ نگاهِ او توان دید
 کہ تو میداز همه اسبابِ خیر است

ز سوزِ این فستیرہ نشینے
 بدہ اورا ضمیرا نشینے!
 دلش را روشن و پابندہ گرواں
 ز امید کہ زاید از یقینے!

○
 گئے افرم گئے مستانہ خیرم
 چہ خوں بے تیغ و شمشیر بے بریم
 نگاہِ التفاتے بر سرِ بام
 کہ من باعصرِ خویش اندر ستییم!

○
 مرا تنہائی و آہ و فغاں بہ
 سوئے یثرب سفر بے کاواں بہ
 کجا مکتب، کجا مہینا شوق
 تو خود نذر مرا ایں بہ کہ آں بہ!

○
 پریدیم در فضائے دلپذیریش
 پریم تو گشت از ابرو مطیرش
 حرم تا در ضمیر من فرو رفت
 سر و دم آنچه بود اندر ضمیرش!

○
 باں رازے کہ گفتم، پئے نبردند
 ز شاخِ نخلِ من حشر ما نخوردند
 من اے میرا مم داد از تو خواہم
 مرا یا راں غر لخواہے شمر دند

○
 نہ شعر است اینکہ بر دل نہادم
 گرہ از رشتہ معنی کشادم
 بامیدے کہ اکسیرے زند عشق
 مس این مفلساں راتا بآدم

○
 تو گفتی از حیات جاوداں گھے
 بگوشِ مُردہ پیغامِ جاں گھے
 ولے گویند این ناحق شناساں
 کہ تاریخِ وفاتِ این دل آں گھے!

مخم از دردِ نپس از عفرانی
 تراود خونِ چشمِ مرغوانی
 سخن از درِ گلوئے من گره بست
 تو احوال مرا ناگفتد زانی!

زبانِ ماغریباں از نگاہِ بیت
 حدیثِ دردِ منداں اشکِ آبِ بیت
 کشادم چشمِ و بستم لبِ خویش
 سخن از درِ طریقِ باگنا، بیت!

خودی دادم ز خود نامحرّمی را
 کشادم در گلِ اوزمزمی را
 بدہ آں نالہ گرمی کہ از فکے
 بسوزم بچشمِ دینِ ہر غمی را!

درونِ ما بجز دودِ نفسِ نیست
 بجز دستِ تو ما را دستِ نیست
 وگرا فسانہٴ چشمِ با کہ گویم
 کہ اندر سینہٴ ما غیر از تو کس نیست

○

غریبے درو مندے نے نوائے
 ز سوزِ نعتِ ستمہ خود در گدازے
 قومی دانی چہ می جوید چہ خواہد
 دلے از ہر دو عالم بے نیازے!

○

نم و رنگ از دم بادے نجومیم
 ز شیشِ آفتابِ تو برویم
 نگاہ ہم از مہ و پرویں بلند است
 سخن را بر مزاج کس نکویم

در آن دریا کہ اور اساعلیٰ نسبت
 دلیل عاشقانِ غیر از دلے نسبت
 تو فرمودی رہِ لطیف گہ فتمیم
 و گرنہ جز تو مارا منترے نسبت!

مراں از در کہ مشتاقِ حضوریم
 ازاں در سے کہ دادی ناصبوریم
 بفرما ہر چہ می خواہی بجز صبر
 کہ ما از فرے و صد فرسنگ فریم!

اشارات : بطحا، مکہ معظمہ

○
 بہ افترنگی بہستانِ دل با ختم من
 ز تابِ دیریاں بگدہ ختم من
 چناں از خوشیتن بیگانہ بودم
 چو دیدم خویش را نشناختم من!

○

مے از میخانہ مغرب چشمیدم
 بجانِ من کہ دردِ سرِ خرمیدم
 نشستم با نکویانِ فشرنگی
 ازاں بے سوز تر روزے ندیدم!

فقیرم از تو خواہم ہر چہ خواہم
 دل کو ہے خراسان از بزرگ کاہم
 مرادس حکیمان در دوسرا
 کہ من پروردہ شیخن کاہم!

نہ با ملا نہ با صوفی نشینم
 تو میدانی کہ من آنم نہ اینم
 نویسُ اللہ بر لوح دل من
 کہ ہم خود را ہم اورا فاشینم

○
 دل ملا گرفتارِ غمِ نصیبت
 نگاہے تہست در پیشِ غمِ نصیبت
 ازاں بگرختیم از مکتبِ او
 کہ در ریگِ حجازش منزلی نصیبت!

○
 سمرقند کلاش نشیندار است
 کہ اورا صد کتاب اندر کنار است
 حضور تو من از خجلیت بگفتیم
 ز خود پنهان و بر ما آشکار است

دل صاحبِ دلائل اور دیا من؟
 پیامِ شوق اور دیا من؟
 من و ملازکشیں دین و ترسیم
 بے مہربانی اور دیا من؟

غریب در میانِ محفلِ خویش
 تو خود گویا کہ گوئم مشکلِ خویش
 ازاں ترسم کہ پہانم شود فاش
 عنہم خود را نگوئم بادلِ خویش!

○
 دلِ خود را بدستِ کس ندادم
 گرہ از روتے کارِ خود کشادم
 بغیبِ اللہ کردم تکیہ یک بار
 دو صد بار از مقامِ خود افتادم

○
 ہماں سوزِ جنوں اندرِ سرِ من
 ہماں ہنگامہ ہا اندرِ برِ من
 ہنوز از جوشِ طوفانے کہ بگذشت
 نیا سود است موجِ گوہرِ من

ہنوز ایں خاک دارا تے شکر ہست
 ہنوز ایں سینہ را آہِ سحر ہست
 تجبلی ریزہ چشم کہ بینی
 بایں پیری مرآتابِ نظر ہست!

نگاہ ہم زانچہ بنیم بے نیاز ہست
 دل از سوزِ درونم درگداز ہست
 من ایں عصرِ بے اخلاص و بے سوز
 بگو با من کہ آخر ایں چہ راز ہست؟

مرادِ عصرِ بے سوز آتشِ پیدند
 بخاکم جانِ پرشورے و مہیہ زند
 چرخِ درگردنِ من زندگانی
 تو گوئی بر سرِ ارم کشیدند!

نگیر دلالہ و گل رنگِ بومیم
 درونِ سینہ ام مرد آرزویم
 غمِ پنہاں بجز اندرِ گنجبد
 اگر گنجبدِ چہ گویم با کہ گویم!

من اندر مشرق و مغرب غریبم
 کہ از یارانِ محرم بے نصیبم
 غمِ خود را بگویم بادلِ خویش
 چہ معصومانہ غریبت را فریبم!

طاسمِ علمِ حاضر را شکستم
 ر بودم دانه و دانه شکستم
 خدا داند کہ مانند برآ، سیم
 بہ تارِ او چہ بے پروا شکستم!

بچشم من نگہ آورده تست
 فرغ لاله آورده تست
 دو چارم کن به صبح من رانی
 ششم راتاب مہ آورده تست!

چو خود را در کنار خود کشیدم
 به نور تو مقام خویش دیدم!
 دریں دیر از نواسے صبح گاہی
 جہان عشق مستی آفریدم!

اشارات: من رانی، تلخ ہے حدیث مشہورہ من رانی فقد را اللہ
 کی طرف یعنی میں نے مجھے دیکھا خدا کو دیکھا۔

دیں عالم بہشتِ خرمے ہست
 بشاخِ اوزا شکِ من نے ہست
 نصیبِ او ہنوز آں ہا وہو نصیب
 کہ او در انتظارِ آدمے ہست

بدہ اور اجوانِ پاکبازے
 سرورش از شرابِ خانہ سائے
 قوی بازوئے او مانندِ حمیدؓ
 دلِ او از دو گیتی بے نیائے

بیا ساقی بگرداں جامِ مے را
ز مے سوزندہ تر کن سوزِ نئے را

دگر آں دل بنہ در سینہٴ من
کہ پیچم پنچہ کاؤس و کے را!

جہاں از عشق و عشق از سینہٴ تست
سرورش از مے دیرینہٴ تست

جز ایں چیزے نمیدانم ز جبریل
کہ او یک جوہر از اینہٴ تست!

○
 مرا این سوز از شیض دم تست
 بتاکم موج مے از زمزم تست
 نخل ملکِ جہم از درویشی من
 کہ دل در سینه من محرم تست!

○
 دریں بتخانہ دل با کس نہ بستم
 و لیکن از صفت ام خود گفتم
 زمین امروز می خواهد سجودے
 خداوندے کہ دی اورا شکستم!

○
 دمید آں لاله از مشتِ غمبام
 کہ نخوش می ترا و داز کنام
 قبوش کن ز راهِ دل نوازی
 کہ من غیر از دلے چیزے ندارم!

○
 حضورِ ملتِ بیضاتپیدم
 نوائے دگدازے آتیدم
 ادب گوید سخن را مختصر گوے
 تپیدم، آتیدم، آمیدم!

بصدقِ فطرتِ زندانہ من
 بسوزِ آہِ بیتابانہ من
 بدہ آں خاک را ابر بہائے
 کہ در آنغوشش گیر دوآنہ من!

دلے بر کف نہاوم دلبرے نفیست
 متناعے و اشتتم غارت گہے نفیست
 درون سینہ من منزلے گیر
 مسلمانے زمین تنہا ترے نفیست!

چورومی در حرمِ دادم اذام من
 از دوا موختم اسرارِ جاں من
 بہ دورِ فتنہ عصرِ کہن او
 بہ دورِ فتنہ عصرِ رواں من!

گاستمانے ز خاکِ من برانگیز
 نیمِ چشمِ بخونِ لالہ آمیز
 اگرشایاں نیمِ تیغِ علیٰ را
 بنگاہے وہ چشمِ شیرِ علیٰ تیز!

مسلمان تباہ ساحل آر امید بہت
 نخل از بحر و از خود نا امید بہت
 جزایں مرد فقیریے در دوست
 جراحت ٹائے پنہانش کہ دید بہت؟

کہ گفت اور کہ آید بوجے یارے؟
 کہ داد اور امید نو بہارے؟
 چو آں سوز کہن رفت از دم او
 کہ زد نہرستان او شرارے؟

○
 ز بحرِ خود بجوئے من گہر وہ
 متاعِ من بکوه و دشتِ در وہ
 دلم نکشود از اں طوفان کہ دادی
 مرا شورے ز طوفانے دگر وہ!

○
 بجلوت نے نوازی تائے من ہیں
 بخلوت خود گدازی تائے من ہیں
 گر فتم بختہ فستہ از نیاگاں
 ز سلطان بے نیازی تائے من ہیں!

بہر حالے کہ بودم خوش سرودم
 نقاب از روی ہر معنی کشودم
 پیرس از خط اب من کہ بادوست
 دم بودم دمے دیگر نبودم!

شریک درد و سوز لاله بودم
 ضمیر زندگی را وانمودم
 ندانم با کہ گفتم نکستہ شوق
 کہ تھا بودم و تھا سرودم

بنورِ تو بر آسروزم نگہ را
 کہ بنہم اندرونِ مہرِ مہ را
 چو می گویم سلیمانم، بلرزم
 کہ دائم مشکلاتِ لا اله را

بجوئے تو گذار یک نوا بس
 مرا این ابتدا این انتها بس
 خرابِ جرأتِ آلِ زندیاکم
 خدا را گفت ما را مصطفیٰ بس!

۱۲

ز شوق آموختم آں ہاؤ ہونے
 کہ از سنگے کشاید آں بچونے
 ہمیں یہ آرزو دارم کہ جاوید
 ز عشق تو بچیر درنگ و بونے

○
 یکے بنگر فرنگی کج کلا ماں
 تو گوئی آفتاب نند ماہاں
 جوان سادہ من گرم خون است
 نگہ دارش ازیں کاشنگراں

بدہ دستے زیبا افتادگان را
 بہ عتقِ اللہ دل نداد اداگان را
 از اس آتش کہ جانِ منم آفرود
 نصیبے وہ مسلمان زادگان را

۱۳

تو ہم آں مے بگیر از سانغِ دوست
 کہ باشی تا ابد اندر برد دوست
 سجوئے نیست اے عبد العزیزِ این
 برو بم از مرہ خاکِ در دوست

○
 تو سلطانِ حجازی من قسٹیرم
 ولے در کشورِ معنی امیرم
 جہانے کو ز تخمِ لالہ رست
 بیابن گریباغوشِ ضمیرم

○
 سراپا در و درماں نا پذیرم
 نہ پنداری ز بون و زار و پیرم
 ہنوزم در کمانے نے میتوان اند
 ز کیشِ ملتے افتادہ تیرم!

بیابا ہم در آویزیم و قصصیم
 ز گیتی دل برانگیزیم و قصصیم
 یکے اندر حریم کو چہ دوست
 ز چشماں اشکِ خوں بریزیم و قصصیم

ترا اندر بیابا نے مقام است
 کہ نشامش چون سحر آئینہ فام است
 بہر جائے کہ خواہی خمیہ گستر
 طناب از دیگران حستن حرام است

○
 مسلمانیم و آزاد از مکانیم
 بروں از حلقہ نہ آسمانیم
 بما آموختند آن سجدہ کنوے
 بہائے ہر خداوندے بدانیم

○
 زافرنگی صنم بجانہ تر شو
 کہ پیمائش نمی ارزو بیک جو
 نگاہے ام کن از چشم فاروق
 قدم بیابک نہ در عالم نو

حضورِ ملت

مجاز من کلامِ عارفانہ
 کہ من درم سرشتِ عاشقانہ
 سرشکِ لاله گول را اندرین باغ
 بنفشانم چو شبنم دانه دانه!

حضورِ ملت

۱

بجی دل بندِ راہِ مصطفیٰ و

بنزل کوشش مانندِ مدینه نو

دریں نیلی فضا ہر دم و سنہ زون شو

مقامِ خویش اگر خواہی دریں یر

بجی دل بندِ راہِ مصطفیٰ روا

چو موج از بحر خود بالیده ام من
 بخود مثل گهر چھیدہ ام من
 ازاں نمود با من سرگران است
 بہ تعمیر حرم کوشیدہ ام من

بیاساقی بگردان ستگیں را
 بنیشاں بردو گیتی استیں را
 حقیقت را بہ رندے فاش کردند
 کہ ملاکم شناسد در مزدیں را

○
 بیاساقی نقاب از رخ بر افکن
 چکیدا از چشم من خون دل من
 بہ آں لہنے کہ نے شرقی نہ غربی است
 نوائے از مقام لا تخف نون

○
 بروں از سینہ کشش بکبیر خود را
 بخاکِ خویش زن اکبیر خود را
 خودی را گیر و محکم گیر و خوش زنی
 مدہ در دست کس تقدیر خود را

۵ اشعار: لا تخف، لیس آیت قرآنی، لا تخف انک انت الابطح

○
 مسلمانان از خودی مرد تمام است
 بخشش تا خودی میر و غلام است
 اگر خورد استماع خویش دانی
 نگه راجز بخود بستن حرام است

○
 مسلمانان که خود را فاش دیدند
 بهر دریا چو گوهر آرمیدند
 اگر از خود رمیدند اندرین دیر
 بجان تو که مرگ خود خریدند

کشورم پر وہ را از روستے تقدیر
 مشونو میب در راه مصطفیٰ گیر
 اگر باورنداری آنچه گفتم
 زوین بگریز و مرگ کافرے میر!

بہ ترکاں بستہ در مارا کشادند
 بنائے مصریای محکم نہادند
 تو ہم دستے بدامانِ خودی زن
 کہ بے اولک و دیں کس را ندادند!

ہر آں قومے کہ می ریزد بہا شش
 نسا زد جز بہ بوہائے مہیدہ
 زخاش لکہ می روید و لمیکن
 قبائے دارد از رنگ پریدہ

خدا آں ملتے را سروری داد
 کہ تقدیرش بدستِ نوحِ پیش بہشت
 بہ آں ملت سر و کاسے ندارد
 کہ دہقاننش برائے دیگران کشت

زرازی حکمتِ قرآنِ سببِ امن
 چراغِ از چہرِ غوغا اور افروز
 ولے این نکتہ را از من فراگیر
 کہ تو ان زسیتن بے مستی و سوز

۲

خودی

کسے کو بر خودی زد لآلہ را
 ز خاکِ مردہ رویا ندنگہ را
 مدہ از دست دامنِ جنینِ مرد
 کہ دیدیم در کنشش مہر و مہ را

○
 تو اے نادانِ دلِ آگاہِ دریاب
 بخود مثلِ نیبِ گاہِ راہِ دریاب
 چسماںِ مومنِ کندِ پوشیدہِ رافاش
 زَلَا مَوْجُو حَمَّ إِلَّا اللَّهُ دَرِيَاب

○
 دلِ تو دماغِ پنہا نے ندارد
 تب و تابِ مسلمانے ندارد
 خیابانِ خودی را دادہ آب
 ازاں دریا کہ طوفانے ندارد

انا الحق
 انا الحق جبروت ام کبریا نیست
 سزائے او چلیا بہت یا نیست؟
 اگر فرمے بگوید سزائے سزائے بہ
 اگر فرمے بگوید ناروانیست!

○
 یہ آں ملت انا الحق سازگار بہت
 کہ از خوشنم بہر شاخسار بہت
 نہاں اندر جلال او جمالے
 کہ اورانہ سپہر آئینہ دار بہت!

میان امتان و الامت است
 که آن امت و گیتی را امام است
 نیاید ز کار آفرینش
 که خواب و خستگی بر وی حرام است!

وجودش شعله از سوز درون است
 چو خس اورا جهان چند و چون است
 کند شرح انا الحقیم است او
 پے ہر گن کہ می گوید بگوین است

۵ اشارات؛ خواب؛ تبلیغ بایہ قرآنی: لَا تَأْخُذُكَ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ ط
 و خستگی۔ = = : وَمَا مَسَّنَا مِنْ نَوْمٍ ۵

○
 پروردِ وسعتِ گردوں یگانہ
 نگاہِ او بہ شاخِ آشیانہ
 مہ و نجمِ گرفتارِ کندش
 بدستِ اوست تفتدیرِ زمانہ

○
 براغاں عندِ لبیبِ خوشِ صفیرے
 براغاں جڑہ بانے زودگیرے
 امیرِ اوبِ سلطانیِ فقیرے
 فقیرِ اوبہ درویشیِ امیرے

بجام نو کهن مے از سیوریز
 فروغِ خوشی را بر کلخ و کوریز
 اگر خواهی ثمر از شاخِ منصور
 به دل کَاغَالِبِ إِلَّا اللهُ فروریز

۴ صوفی و ملا

گرفتم حضرت ملا ترش دوست
 نگاہش منغزانشاسد از پوست
 اگر با این مسلمانان که دارم
 مرا از کعبه می راند حق دوست

○
 فرنگی صید بست از کعبه و دیر
 صدا از خانقاہاں رفت لا غیر
 حکایت پیش ملا باز گفتم
 دعا فرمود یا رب عاقبت خیر!

○
 بہ بندِ صوفی و ملا اسیری
 حیات از حکمتِ قرآن نگیری
 آیا تیش ترا کارے جز این نیست
 کہ از بسین او آساں بمیری

○
 زقرآن پیش خود آئینہ آویز
 وگر گول گشت تہ از خویش بگریز
 ترازوئے بنہ کردار خود را
 قیامت ہائے پیش را برا نگیر

○
 زمین بر صوفی و ملا سلا مے
 کہ چہ پیامِ خدا گفتند ما را
 ولے تاویلِ شان و سیرت انداخت
 خدا و جبریل و مصطفیٰ را!

○
 زد و نرخی و اعظی کافر کے گفت
 حدیثے خوشتر ازوے کافرے گفت
 نداند آن علام احوال خود را
 کہ دوزخ را مقام دیگرے گفت!

○
 میریے خود شناسے پنختہ کاسے
 بہ پیڑے گفت حرفیش وارے
 برگِ ناتمامے جاں سپرن
 گرفتن روزی از خاکِ مزاسے!

پس را گفت پیچھے خرقہ بازے
 ترا این نکتہ باید چسب زجاں کرد
 بہ نمودن این دور آشناباش
 زنیض نشان بر آہیمی تو اں کردا

۵

رومی

بکام خود دگر آں کہندے ریز
 کہ با جاش نیر زو ملکیت ویز
 ز اشعار جلال الدین رومی
 بہ دیوارِ حیرتِ دل بیابیز

بگیر از ساغر شس آں لاله رنگے
 کہ تا شیرش دہرے لعلے بہ سنگے
 غزالے را دل شیرے بخشد
 بشوید داغ از لپشتِ پلنگے!

نصیبے بروم از تاب و تبِ او
 ششم ہا نہ در روز از کوکبِ او
 غزالے در بیابانِ جسم ہیں
 کہ ریزد خندہ شیر از لبِ او

سراپا درد و سوزِ آشنائی
 وصالِ اوزباں و اجِ بدائی
 جمالِ عشقِ گیزانے او
 نصیبے از جلالِ کبریائی

گرہ از کارِ این ناکارہ واکرد
 غبارِ رگِ بندر را کیمیا کرد
 نئے آن نئے نوازے پاکبانے
 مرا با عشقِ مستی آشنا کرد

بروئے من در دل باز کردند
 ز خاکِ من جہانے ساز کردند
 ز نیضِ او گرفتہم اعتبارے
 کہ با من ماہ و آنجم ساز کردند

خیاش بامہ و آنجم نشیند
 نگاہش آں سوئے پرویں بہ بیند
 دل بیتابِ خود را پیشِ او نہ
 دمِ اور عشقہ از سیما بچیند

زرومی گیر اسرارِ فقیری
 کہ آں فقر است محسوسِ امیری
 حذر زان فقر و درویشی کہ ازوے
 رسیدی بر صفتِ امِ سر بزیری

خودی تا گشت مہجورِ حنائی
 بہ فقر آموخت آدابِ گدائی
 کہ چشمِ مستِ رومی وامِ کروم
 سرورے از صفتِ امِ کبرائی

مے روشن ز تاکِ من فرورنجیت
 خوشامروے کہ در دامنم آونجیت
 نصیب از آتشے دارم کہ اول
 سنائی از دلِ رومی برانجیت

۶

پیامِ فاروقؓ
 تو سے بادِ بیاباں از عرب خیز
 ز نیلِ مصرِ بیاں موجے برانگیز
 بگو فاروقِ رحیمِ فاروقؓ
 کہ خود در فقر و سلطانی بیامیز!

خلافت، فقر با تاج و سر پرست
 نہ ہے دولت کہ پایاں ناپذیر است
 جواں بختا آمدہ از دست این فقر
 کہ بے او پادشاہی زود میر است!

جواں مرے کہ خود را فاش بیند
 جہاں کہنہ را بازہ آفسریند
 ہزاراں انجمن اندر طوفان
 کہ او بانہوشیتن خلوت گزیند

بہ روی عقل و دل بچشائے ہر در
 بگیر از پیر بہر مہینانہ ساغر
 دران کوش از نیاز سینہ پرورد
 کہ دامن پاک داری استہیں تر

نخک آں ملتے بز خود رسیدہ
 ز درد جستجو نامہ آرمیدہ
 درخش او تہ این نیلگیوں چرخ
 چوتنیغے از میاں ہیرن کشیدہ

اشارات: دران کوش الخ، حضرت امیر خسرو کا شعر ہے۔

چہ خوش زد تیرک ملا ہے سردے
 رخ او احمرے چشم پیش کبودے
 بدریا گر گرہ فستد بہ کارم
 بجز طوفاں نہی خواہم کشوے

جہانگیری بنجاکِ ماسرشتند
 امامت در حسینِ مانوشتند
 درونِ خویش بنگراں جہاں را
 کہ تخلص در دلِ فاروقِ کشتند

کسے کو داند اسرارِ یقینیں را
 یکے ہیں می کند چشمِ وہیں را
 بیامیزند چون نورِ وقتِ نیل
 میندیشس اقتراقِ ملکِ دین را

مسلمانے کہ خود را امتحان کرد
 نخبارِ راہِ خود را آسماں کرد
 شرارِ شوق اگر داری نگہِ سدا
 کہ باوے آفتابی میتواں کرد

شعرا کے عرب

بگوا از من نواخوانِ عرب را
 بہائے کم نہادم لعلِ لبِ را
 ازاں نورے کہ از قرآنِ کرم
 سحر کردم صدوی سالہ شبِ را

بجانہا آفریدیم ہائے وہورا
 کفِ خاک کے شمر دم کاخ و کورا
 شود روزے حریفِ بحرِ پرشور
 ز آشتوبے کہ وادم آججورا!

تو ہم بگزار آں صورت نگاری
 مجو غیر از ضمیر خویش یاری
 بس باغ ما بر آوردی پروبال
 مسلمان را بدہ سوئے کہ داری!

بخاکِ ما دے، در دل غمِ بہت
 ہنوز ایں کہنہ شاخے را نمے بہت
 یہ افسون ہنراں چشمہ بکشتاے
 دروین ہر مسلمان ز مرے ہست!

مسلمان بندہ مولا صفات است
 دل او میرے از اسرارِ ذات است
 جمالش جز بہ نورِ حق نہ بینی
 کہ اصلش در ضمیرِ کائنات است!

بدہ با خاکِ او آں سوز و تائبے
 کہ زاید از شبِ آفتابے
 نوا آں زن کہ از بیضِ تو اورا
 دگر بخشند ذوقِ انقلابے!

مسلمانانِ عظیمِ دل در خریدن
 چو سیلاب از تپِ بارانِ تپیدن
 حضورِ ملت از خود در گذشتن
 دگر بانگِ اَنَا الْمَلَّتْ کشیدن

کسے کو فاش دید اسرارِ جاں را
 نہ بینِ جز بحشیم خود جہاں را
 نوائے آفریں در سینہٴ خویش
 بہارے مینواں کردن خزاں را

○
 نگہدار آں چہ در آبِ و گلِ تست
 سرور و سوز و مستیِ حالِ تست
 تھی دیدم سببوں سے اینِ آں را
 مے باقی بہ مینائے دلِ تست

○
 شبِ این کوہ و دشتِ سینہ تباہ
 نہ دروے مرغکے نے موجِ آہ
 نگر و درویشِ ارقمِ دِلِ ہماں
 تو میبِ رانی کہ باید آفتابے!

نکو میخواں خطِ سیما سے خود را
 بدست آورگِ فردا سے خود را
 چو من پا در سیا بانِ حرم نہ
 کہ بینی اندر و پہنائے خود را

۸

اے فرزندِ صحرا
 سحر گاہاں کہ روشن شد در و پشت
 صدا ز دمرغے از شاخِ نخیلے
 فرو بل خمیمہ اے فرزندِ صحرا
 کہ نتوان لیسیت بے فوقِ رحیلے

○
 عرب راجح و بسیل کاروان کرد
 کہ او یافت نمود را امتحان کرد
 اگر فقر تھی دستاں غمبورا ست
 جہانے راتہ و بالا تو ان کرد

○
 در ان شب با خروش صبح فردا ست
 کہ روشن از تجلی ہائے سینا ست
 تن و جان محکم از بادِ درویشیت
 طلوع امتناں از کوہ و صحرا ست

تو چہ انی کہ دیریں گرو سے با
 دگر آئین تسلیم و رضا گیر
 طریق صدق و اخلاص و وفا گیر
 مگو شعرم حنہیں است چنان نسبت
 جنون زیری کے از من منہ گیر

○

چمن بازاں جنوں ویرانہ گرو
 کہ از ہنس گامہ ہا بیگانہ گرو
 ازاں ہوتے کہ آگندم دیریں شہر
 جنوں ماندے لے فرزانہ گرو

○
 نختیں لالہ صبح بہارم
 پیالے سوزم از دماغے کہ دارم
 بچشم کم میں تنہا نیم را
 کہ من صدکارواں گل در کنارم

○
 پریشا نم چو گردہ گزارے
 کہ بردوش ہوا گیر دقارے
 خوشا نختے و خرم روزگارے
 کہ بیروں آید از من شہسوارے!

○
 خوش آں قوم پریشاں لہ و زگارے
 کہ زاید از ضمیرش نچتہ کارے
 نمودش سمرے ز ہر غریب است
 ز ہر گدے بروں ناید سواے !

○
 بہ بحر خویش چوں موجے تپیدم
 تپیدم تا بطوفانے رسیدم
 و گرنے نگے ازین خوشتر ندیدم
 بخون خویش تصویرش کشیدم !

○
 نگاہش پر کند خالی سبوتا
 دو اندامے بتا ک آرزو ہا
 ز طوفانے کہ بخش در انگانی
 حریف بحر گر دو آسجوا!

○
 چو برگیسہ ز نام کارواں را
 دہد ذوقی تجلی ہر نہاں را
 کند افلاکیاں را سچناں فاش
 تیر پامی کشد نہ آسماں را

○
 مبارکباد کن آن پاک جاں را
 کہ زاید آن مہیہ کارواں را
 ز اغوشِ چہیں فرخند مادر
 نجات می دہم جو جہاں را!

○
 دل اندر سینہ گوید و لبرے مہست
 متاعے آفریں غارتگرے مہست
 بگو شہم آمد از گردوں دم مرگ
 و شکوفہ چیل فروری زونے مہست

○ اشارات: شکوفہ چوں الخ۔ یہ مصرع غالباً لطف اللہ آذر کا ہے۔

خلافت و ملوکیت

عرب خود را به نور مصطفیٰ سوخت

چراغ مرده مشرق برافروخت

ولیکن آن خلافت راه گم کرد

که اول مومنان را شاهی آموخت!

خلافت بر مقام ما گواهی است

حرام است آنچه بر پادشاهی است

ملوکیت همه مکر است و نیزنگ

خلافت حفظ ناموس الهی است!

رفت در با ملوکیت کلمے ○
 فقیرے بے کلا ہے بے کلمے
 گئے باشند کہ بازی تائے تقدیر
 بگجی در کار صرصر از نیے!

ہنوز اندر جہاں آوم غلام است ○
 نظاش خام و کارش ناتمام است
 غلامِ فہتہ راں گنتی پنہم
 کہ درویش ملوکیت حرام است

محبت از نگاهش پایدار است
 ساکش عشق و مستی را عیار است
 نقاش عبده آمد و بسین
 جهان شوق را پروردگار است

ترک عثمانی

بکاکِ خویش عثمانی امیر است
 دلش آگاه و چشم او بصیر است
 نه پنداری که دست از بند افرونگ
 هنوز اندر طلسم او اسیر است

خنک مرداں کہ سحرِ اوشکستند
 بہ پیمانِ فرنگی دل نہ بستند
 مشو نو مید و با خود استناباش
 کہ مرداں پیش ازین دندوہستند

بہ ترکاں آرزوئے تازه دادند
 بنائے کارِ ثناء دگر نہادند
 ولیکن کو مسلمانے کہ ٹبید
 نقاب از روئے تقدیرے کشادند

دخترانِ املت

بہل اے دخترِک این لبری ہا
 مسلمانا رانہ زیب کافرۍ ہا
 منہ دل جو جمالِ غازہ پرورد
 سیا موزا از نگہ غارت گری ہا

نگاہِ تست شمشیرِ خدا داد
 بزمِ شش جانِ ما را حقِ ببا داد
 دلِ کاملِ عیار آں پاک جاں برد
 کہ تیغِ خویش را آب از حیا داد

○
 ضمیرِ عصرِ حاضر بے نقاب است
 کشادش در نمود رنگ و سہ است
 جہانت بانی ز نور حق بیامو
 کہ او با صد تجلی در حجاب است

○
 جہاں را محکمٰ از اتمہات است
 نہادِ شاں امین ممکنات است
 اگر این نکتہ را قوے نداند
 نظامِ کار و بارش بے ثبات است

مراد او ایس خرد پروردگار نے
 نگاہِ مادرِ پاک اندرونے
 ز مکتبِ حشیم و دل نتواں گرفتن
 کہ مکتبِ نیست جز بحرِ فسونے!

خاک آں ملتے کز وارداتش
 قیامت ہا بہ بیند کائناتش
 چہ پیش آید چہ پیش افتاد اورا
 توں دیدارِ حجابین اہماتش

اگر سندنے زور ویشے پذیرے
 ہزار اہمت بمیرد تو نہ میرے
 بتولے باش و پناہاں شوازیں عصر
 کہ در آغوش شبیرے بگیری

ز شام ما بروں آو سحر را
 بہت کس باز خواں اہل نظر را
 تو میدانی کہ سوزِ قرأتِ تو
 دگر گوں کرد وقتِ یسعیر را

۵۔ اشارات : حضرت عمرؓ کے اسلام لانے کے واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔

عصر حاضر

چہ عصر است این کہ دین فریادی است
 ہزاراں بند در آزادی است
 ز رومے آدمیت نگ و نم بود
 غلط نقشے کہ از بہرادی است

نگاہش نقش بند کافری ما
 کمال صنعت او آری ما
 حذر از حلقہ بازار گاش
 قمار است این ہمہ سوداگری ما!

جو اماں را بد آموزست این عصر
 شب ابلیس را روزست این عصر
 بدانش مثال شعله یخجم
 کہ بے رست و بے سوزست این عصر!

مسلمان فقر و سلطانی بہم کرد
 ضمیرش باقی و فانی بہم کرد
 و لیکن اماں از عصر حاضر
 کہ سلطانی بہ شیطان بہم کرد

چہ گویم قصّے تو چون است چون نیست
 حشیش است! این نشاۃ اندر نیست!
 بہت بیدِ فرنگی پائے کوبی
 بدرگمائے تو اس طغیانِ سخن نیست!

۱۲

برہمن

در صدفتنہ را بر خود کشاوی
 دو گلے رفتی و از پافتاوی
 برہمن از بتاں طاقِ خود آراست
 تو قرآن را سرِ طاقتے نہاوی!

○
 برہمن را نگویم ہیچ کارہ
 کند سنگ گراں را پارہ پارہ
 نیاید جب زور دست بازو
 خدائے راتر اشیدن زخارہ!

○
 نگہ دارو برہمن کار خود را
 نمیگوید بہ کس اسرار خود را
 بہن گوید کہ از ہیچ بگذر
 بدوش خود برد زنا خود را!

برہمن گفت بر خیر از در غیر
 زیارانِ وطن ناید بہ خیر
 بیک مسجد و ملا می نہ گنج
 ز افسون بہتساں گنج بیک ویرا

تعلیم ۱۵

تب و تابے کہ باش دجاودانہ
 سمندِ زندگی راتا زیا نہ
 بہ فرزنداں بیاموزاں تب و تاب
 کتاب و مکتب افسون و فسانہ!

○
 ز علم چارہ سارے بے گدازے
 بسے خوشتر نگاہ پاک بازے
 نکو تر از نگاہ پاک بازے
 دلے از بہر و عالم بے نیازے

○
 بہ آں مومن خدا کار سے ندارد
 کہ در تن جان بیدار سے ندارد
 از آن از مکتب باریاں گریزم
 جو آنے خود نگہدار سے ندارد

○
 زمین گیر ایں کہ مردے کو رچھنے
 زبیتاے غلطیے بنے نکو تر
 زمین گیر ایں کہ ناوائے نکو کیش
 زوا شمندے بے وینے نکو تر!

○
 ازاں منکرِ فلک پمیاچہ حاصل
 کہ گردِ ثابِت و ستیارہ گرد
 مشالِ پاروے اہمے کہ از باد
 بر پھنساے فضا آوارہ گرد

ادب پیرایۂ نادان و اناست
 خوش آن کو از ادب و ربا بہت
 ندارم آن مسلمان ز اوہ را دوست
 کہ در دانش فرود و در ادب کا بہت!

ترا نومیدی از طفلان و انیسیت
 چہ پروا اگر دماغ شان سانسیت
 بجوئے شیخ مکتب گردانی
 کہ دل در سینہ شان بہت مانیسیت!

○
 به پوپر خوش دین و دانش آموز بهنگنیش
 که تا بدچول مه و اجم بهنگنیش
 بدست او اگر وادی بهنگنیش را
 بدید بیضا است اندر استنیش!

○
 نوا از سیننه مزج چمن برد
 ز خون لاله آن سوز کهن برد
 باین مکتب باین دانش چه نازی
 که ناں در کف نداد و جان ز تن برد

خدا یا وقتِ آس درویش خوش باد
 کہ دلہا از دوش چوں غنچہ بکشاو
 بہ طفلِ مکتبِ ما این دعا گفت
 پے نانے بہ بندِ کس منفتاوا

کسے کو لا الہ را ورگرہ بست
 ز بندِ مکتب و ملا بروں حبست
 باں دین و بہ آں دانش میپراز
 کہ از نامی برد چشم و دل و دست

○
 چومی بینی کہ رہزن کا ڈال کُشت
 چہ پرسی کاروانے را چساں کُشت
 مباحث امین ازاں علمے کہ خوانی
 کہ ازوے روح قومے میتواں کُشت

○
 جوانے خوش گلے رنگیں کلا ہے
 نگاہ او چو شیراں بے پنا ہے
 بہ مکتب علمِ عیشی را بیا موخت
 میسر نایدش برگِ گیا ہے!

شتر را بچہ او گفت در دستت
 نمی بینم خدائے چار سورا
 پدر گفت اے سپر حویں پا بہ لغز
 شتر ہم خوشی را بیند ہم اورا

۱۶
 تلاش رزق

پریدن از سرِ بامے بامے
 نہ بخشد جزہ بازاں را مقامے
 نہ نچیرے کہ جز بہشتِ پرے نیست
 ہماں بہتر کہ میری در کناںمے

۵ اشارات : شتر را بچہ، تلمیح ہے عربی ضرب المثل کی طرف الجملہ کا لایعنیہ الحق
 الیٰ عند الرزق یعنی اونٹ خدا کو نہیں پہچانتا جب تک اس کا پاؤں نہ پھسلے۔
 ۵ کنام، باز کا گھوسلا۔

نگر خود را بحشم محرمانه
 نگاه ماست ما را تا زیانه
 تلاش رزق ازان دادند ما را
 که باشد پرکشودن را بهمانه

نهنگ با بچه خویش
 نهنگ بچه خود را چه خوش گفت
 به دین ماحدم آمد کرانه
 به موج آویز و از ساحل به پرهیز
 همه دریاست ما را آشیانه

تو در دریائے او در برتست
 بہ طوفان در قنادن جو بہرست
 چو یک دم از تلاطم ہا بسا سو
 ہمیں دریائے تو غارتگرست!

۱۸

خاتمہ

نہ از ساقی نہ از پیما گفتم
 حدیثِ عشق بلب کا نہ گفتم
 شنیم آنچه از پکان امت
 ترا یا شوخی زندانہ گفتم

○
 بخود باز آ و دامانِ دلے گیر
 درونِ سینہِ خود منتر لے گیر
 بدہ این کشت را خوننا بہ خویش
 فشاندم دانہ من تو حاصلے گیر!

○
 حرمِ جبر قبیلہ قلب و نظر نسبت
 طوافِ او طوافِ نام و نسبت
 میانِ ما و بیت اللہ و نسبت
 کہ جبریلِ امین را ہم جبر نسبت!

حضورِ عالمِ انسانی

آدمیت احترامِ آدمی
 بانجبر شوا از ممتاسمِ آدمی

جاویدنامه

حضورِ عالمِ انسانی

تمہید

۱

بیاساقی بیارآں کہنہ سے را
 جوانِ فرودیں کن پیر سے را
 نوائے وہ کہ از فیضِ دمِ خویش
 چو شعل بر فروزم چوبِ نئے را

○
 یکے از حجرہ خلوت بڑوں آئے
 ببادِ صبح گاہی سینہ کھشائے
 خروشِ این مہتِ نامِ رنگِ پورا
 بہت در نالہ مرغے بہیزائے

۲
 زمانہ فتنہ ہا آور دو بگذشت
 خساں را در بغل پر دو بگذشت
 دو صد بعن را در اچنگیزی او
 چو گورتیرہ نختاں کرو بگذشت!

بسکس اندہ فردا کشیدند
 کہ دی مروند و فردا را ندیدند
 خشک مرواں کہ در داماں امروز
 ہزاراں تازہ تر ہنگامہ چیدند!

۳

چو طبل نالہ زار سے نداری
 کہ در تن جان بیدار سے نداری
 دریں گلشن کہ گلچینی حلال است
 تو نے خمے از سر خار سے نداری!

۵۔ اشارات : اندہ ، مخفف ہے اندوہ کا۔
 بسکس ۱۰۰۰ الف ، یہ شعر امیر خسرو کا ہے۔

○
 بیابرخوش سحیدین بیامون
 بناخن سیننه کاویدن بیامون
 اگر خواهی خدا را فاش بینی
 خودی را فاش تو دیدن بیامون

○
 گله از سختی ایام بگذارد
 که سختی تا کشیده کم عیادت
 نمی دانی که آب چو تباران
 اگر بر سنگ غلط خوشگوار است

○
 کیونکہ بچہ خود را چہ خوش گفت
 کہ نتوان ز لیسیت با نخوسے حریری
 اگر یاھو زنی از مستی شوق
 کلہ را از سر شاہیں بگیری

○
 فتادی از متام کبر یابی
 حضورِ دون نہادان چہر سائی
 تو شاہینی ولیکن بخشین را
 نگیری تا بہ دام خود نیابی!

○
 خوشا روزے کہ خود را باز گیری
 ہمیں فقراست کو بخشد امیری
 حیاتِ جاوداں اندر یقین است
 رہِ تنجین و ظن گسری ہمیری!

○
 تو ہم مثل من از خود و حجابی
 خشک روزے کہ خود را باز یابی
 مرا کافر کند اندیشہ رزق
 تو را کافر کند علم کتابی

○
 چہ خوش گفت اشترے باکرہ نخلش
 خنک آں کس کہ اندک از خود را
 بگیر از ما کہن صحرا نور اں
 بہ پشتِ بوشی بدون بار خود را

۴
 مرا یاد است از داناے افترنگ
 بسا رازے کہ از بود و عدم گفت
 ولیکن با تو گویم این دو حرفے
 کہ با من پیر مردے از عجم گفت

الائے کشتہ نامحرم چند
 خریدی اڑپے یک دل غم چند
 زتا ویلاست ملایاں نکوتر
 نشستن با خود آگاہی دے چند

وجود است این کہ بینی یا نمود است
 حکیم با چه مشکلم کشتود است
 کتابے برفن غواص بنوشت
 و بسکن در دل دریا نبود است

بہ ضرب تیشہ بشکن بستوں را
 کہ فرصت اندک فگروں دو رنگ است
 حکیمان را درین اندیشہ بگذار
 شہرا از تیشہ خیزد باز سنگ است!

منہ از کف چرخ آرزو را
 بدست آورمت ام ہاؤہورا
 مشہور چار سوئے این جہاں گم
 بخود باز آو بشکن چار سورا

○
 دلِ دریا سکوں بیگانہ از تست
 بہ ہمیش گویہ یک دانہ از تست
 تو اے موج اضطرابِ خود نگہدا
 کہ دریا را مستاعِ خانہ از تست

○
 دو گیتی را بہ خود باید کشیدن
 نہ بیدار حضورِ خود زمین
 بہ نورِ دوش ہیں امروزِ خود را
 زدوش امروز را نتوان لبودن

بماتے لالہ خود را وانمودی
 نقاب از چہرہ زیب کشودی
 ترا چوں برد میدی لالہ گفتند
 بشاخ اندر چہاں بودی؟ چو بودی؟

نگریدم و از رنج و غم و درد
 زد و در آن کم نشیند بردش کرد
 قیاس اورا مکن از گریہ خویش
 کہ ہست از سوز وستی گریہ مرا!

○
 نہ پنداری کہ مردِ آتھماں مُرد
 نمیرد گرچہ زیرِ آسماں مُرد
 تراشایاں حنپیں مرگ است بُرنہ
 زہر مرگے کہ خواہی می توان مُرد!

○
 اگر خاکِ تو از جاںِ محمّدِ غیبیت
 بشاخِ تو ہم از نیسیاںِ غیبیت
 ز عزمِ آزاد شو، دم را نگہ دار
 کہ اندر سپینہ چو دمِ غیبیت!

○
 پریشاں ہر دم ما از غمے چند
 شریک ہر غمے نامحر مے چند
 ولکین طرح فردائے تو اں نہ نجات
 اگر دانی بہائے ایں دمے چند!

○
 جو انمرے کہ دل باخوشترین نسبت
 رو در بحر و دریا امین از شست
 نگہ را جلوہ مستی ہا حلال است
 ولے باید نگہ داری دل دوست!

ازاں غم ہا دلِ مادر و مندہست
 کہ اصلِ اوازیں خاکِ تڑندہست
 من و تو ز اں غم شیریں ندائیم
 کہ اصلِ اوزاںکارِ بلندہست

مگو با من خدائے ماچنیں کرد
 کہ شستنِ بیٹیواں از دامنش کرد
 تہ و بالا کن این عالم کہ دروے
 قمارے می برد نامرد از مرد!

○
 بروں کن کینہ را از سینہ خویش
 کہ دو در خانہ از روزن بڑں بہ
 ز کشتِ دل مدہ کس را خرابے
 مشوای دہ خدا غارت کردہ

○
 سحر ہا در گہ بیان شبِ اوست
 دو گیتی را فروغ از کوکبِ اوست
 نشانِ مردِ حق دیکر چہ گویم
 چو مرگ آید تقسیم بر لبِ اوست

بیادِ صبحِ دمِ شبنمِ بنا لید
 کہ دارم از تو امید نگاہ
 ولم افسرہ شد از صحبتِ گل
 چنان بگذر کہ ریزم بر گیاہ

۸
دل

دل آں بجز بہت کو سائل نوزد
 نہنگ از بہیتِ حوشِ بلزد
 ازاں سیلے کہ صد ماموں بگرد
 فلک با یک جباب او نیرزد

○
 دلِ ما آتشِ و تنِ موجِ دودش
 تپیدِ مبدم سازِ وجودش
 بندِ کریمِ شبِ جمعیتِ او
 چو سحابِ بے که بندِ چوبِ عودش

○
 زمانہ کارِ اورامی بردِ پیش
 کہ مردِ خودِ نگہدارِ است ویش
 ہمیں فقرِ استِ سلطانی کہ دلِ را
 نگہ داری چو دریا گو بہرِ خویش!

○
 نہ نیر و نئے خودی را آگہ بودے
 نہ بند از دست و پا رخ و کشتودے
 خرد زنجیر بودے آدمی را
 اگر در سینہ او دل نبودے!

○
 تومی گوئی کہ دل از خاک و خون است
 گرفتار طلسم کاف و نون است
 دل ما گرچہ اندر سینہ ما است
 ولیکن از زبان ما برون است

○
 جہانِ مہرومہ ز تارتی اوست
 کشادہ گرہ ز تارتی اوست!
 پیامے وہ زمن ہندوستان
 غلام آزاد از بیدارتی اوست!

○
 من تو کشتِ یزوان حاصل ہتیا
 عروسِ زندگی را حاصل ہتیا
 غبارِ راہ شد و انا تے ہزار
 نہ پنداری کہ عقل ہتیا بن دل ہتیا!

گئے جو تندرہ حسنِ غریبے
خطیبے ہنس پر او از صلیبے!
گئے سلطانِ باخیل و سپکا
ولے از دولتِ خوبے نصیبے!

جہانِ دل جہانِ رنگ و بو نیست
در و سپت بلند و کاخ و کو نیست
زمین و آسمان و چار سو نیست
دریں عالم بحسبِ خدا نیست!

نگہ دید و حسد و پیمانہ آورد
 کہ سپیاید جهان چار سورا
 مے آشامے کہ دل گردن دانش
 بخویش اندر کشید این نگہ بورا

محبت حلپیت؟ تا تیرنگا ہدیت
 چه شیریں زخمے از تیرنگا ہدیت
 بصید دل وی؟ ترکش بنیداز
 کہ این نخچیر نخچیرنگا ہدیت

خودی

خودی روشن ز نورِ کبریا بی است
 رسائی ہائے اوازِ نارِ رسائی است
 جدائی از مقامات و صاش
 و صاش از مقاماتِ جدائی است

چو قلم در گذشت از گفت گویا
 ز خاک او بر وید آرزو ہا
 خودی از آرزو شمشیرِ گرد
 دم اورنگ با بُروزِ بویا!

خودی را از وجودِ حق و خودے
 خودی را از نمودِ حق نمودے
 نمیدانم کہ این تا بہنہ گوہر
 کجا بودے اگر دریا نبودے !

دلے چوں صحبتِ گل می پذیرد
 ہماندم لذتِ خواہش بگردد
 شود بیدار چوں من، آفریند
 چو من محکم تن گردد بیدر

وصالِ ما وصالِ اندر فراقِ است
 کشود این گرهِ غیر از نظر نسبت
 گهرم گشته آغوشِ دریا است
 ولیکن آبِ بحر آبِ گهر نیست!

کفِ خاکِ که دارم از درِ است
 گل و ریحِ نم از ابرِ است
 نه دمن، رامی شناسم من نه او را
 و لے دانم که دمن، اندرِ است

جبر و اختیار بسیار
 یقین دہنم کہ روزے حضرتِ او
 ترازوئے نہدایں کاخ و کورا
 ازاں ترسم کہ فرمائے قیامت
 نہ مارا سازگار آید نہ اورا!

بہ روم گفت با من راہبِ پیر
 کہ دارم نکستہ از من فراگیر
 کند ہر قوم سپہ را مرگِ خود را
 ترا گفت دیو مارا گشت تدبیر!

موت

شنیدم مرگ با نیرواں چہیں گفت
 چہ بے نم چشم آں کز گل بزااید
 چو جان او بگیرم مشہر مزارم
 ولے اور از مردن عار ناید

شباتش دہ کہ میرش جہات است
 بدست او ز نام کائنات است!
 نگر دو مشہر مزار از خواری مرگ
 کہ نامحرم ز ناموس حیات است!

بجوایلیس را
 بجوایلیس را از من بیایم
 تپیدین تا کجا در زیر دلم
 مرا این خاکدانے خوش ناید
 که صبحش نیست جز تمہید شام

○
 جہاں تا از عدم بریں کشیدند
 ضمیرش بر روی ہنگامہ دیدند
 بغیر از جان ما سوزے کجا بود
 ترا از آتش ما آفسردند

جدائی شوق را روشن بصر کرد
 جدائی شوق را جوئست دتر کرد
 نمیدانم که احوال تو چون است
 مرا این آب و گل از من خبر کرد

ترا از استمان خود برانند
 رحیم و کافر و طاغوت نمند
 من از صبح ازل در پیچ و تابم
 از آن خارے که اندر دل نشانند

تومی دانی صواب و ناصواب ہم
 نروید دانہ از کشتِ حشر ہم
 تکروی سجدہ و از درو مندی
 بخود گیری گناہِ بچسا ہم!

بیایا نرود را شاہانہ بازم
 جهانِ چار سورا در گدازیم
 با فسون ہنرا از برگِ کاشش
 بہشتے این سوئے گروں بسازیم

ابلیسِ خاکی و ابلیسِ ناری
 فسادِ عصرِ حاضر آشکار است
 سپہ از زشتی او شمر سار است
 اگر پیدا کنی ذوقِ نگاہے
 دو صد شیطان ترا خد متنگدار است!

○
 بہر کور بہر نانِ چشمِ گوش اند
 کہ در تاراجِ دل ہا سخت کوش اند
 گراں قیمتِ گناہے با پیشینے!
 کہ این سودا گراں رزاں فروش اند!

○
 چہ شیطا نے نالخرامش و از گونے
 کند چشم ترا کو را ز فسونے
 من اور امروہ شیطا نے شمارم
 کہ گیر دوچوں تو مخچیر بوئے!

○
 چہ زہرا بے کہ در پیمانہ است
 کشد جاں را و تن بیگمانہ است
 تو بینی حلقہ دایم کہ پیرا است
 نہ آن دایم کہ اندر دانہ است!

بشتر تا از بہتِ مِ خود وقتا دہست
 بقدرِ محکمِی اور اکشا دہست
 گنہ ہم می شوو بے لذت و سر
 اگر اہلبیس تو خاکی نہا دہست

مشو نچپیر اہلبیسان این عصر
 خساں را غمہ نشان سازگار
 اصیلاں را ہماں اہلبیس خود شتر
 کہ نرداں دیدہ و کامل عیار

○
 حریفِ ضربِ او مردِ تمام است
 کہ آن پیشِ نسبِ و الامتِ تمام است
 نہ ہر شاکی سزاوارِ بے نسیب است
 کہ صیدِ لاغرے بڑے حرام است

○
 ز فہمِ دوں نہاواں گرچہ دوں است
 ولے این نکتہ را گفتن ضرور است
 بہ این نوزادہ ابلیسیاں نسا زد
 گنہگارے کہ طبع او غیبی است!

بیمارانِ طریق

بیاتاکار این امت با نایم
 قسارِ زندگی مردانه با نایم!
 چشمان نایم اندر مسجده شهر
 که دل در سینه ملاکد از نایم!

بہ بیانِ طریق

۱

قلم در جزہ باز آسمانہا
 بہ بالِ اوسبکِ گرد و گرانہا
 فضائے نیلگوںِ نچیرِ گاہش
 نمیبِ گرد و بگردِ اشیا نہا!

زبانم نعمتہ اللہ من رنجیت
 چو گرد از زخمت ہی چار سو رنجیت
 بگیر از دست من سازه کہ تارش
 ز سو ز زخمہ چوں شکم فرورنجیت!

چو اشک اندر دل فطرت پییم
 پییم تا بحشیم اور سیدم
 درخش من ز مرگانش تو ان دید
 کہ من بر برگ کاہے کہ حکم پییم

مرا از منطق آید بوسه خامی
 دلیل او دلیل ناتمامی!
 برویم بسته در مارا کشاید
 دو بیت از پیر رومی یا زجانی!

بیا از من بگبیر آن دیر ساله
 که نخبش روح با خاک پیالیه!
 اگر آتش دهبی از شیشه من
 فتد آدم بروید شخ لاله!

○
 بدستِ من بہاؤں پرینہ چنگِ است
 درونش نالہ ٹائے رنگِ رنگِ است
 ولے بنوازش بانانِ شیر
 کہ اور اتارا زرگ ٹائے سنگِ است!

○
 بگواز من بہ پرویزانِ اعصر
 نہ فرہا دم کہ گیم تیشہ در دست
 زخارے کو خلد در سینہ من
 دلِ صد بیتوں رامی تو اسِ نخست

فقیر ساز و سامانم نگاہیست
 بچشم کوه یارای برگ کاہیست
 زمین گیر این کہ زانغ و خمہ بہیست
 ازاں بانہے کہ دست آموز شاہیست!

در دل را بروئے کس نہ بستم
 نہ از خویشاں نہ از یارای گستم
 نشمین ساختم در سینہ خویش
 تہ این چرخ گرواں خوش شستم

اشارات : وغمہ، پارسیوں کا ہر گھٹ

دیریں گلشن ندام آبِ حیا ہے
 نصیبم نے قبائے نے کلا ہے
 مرا گلچیں بد آموزِ چمنِ خندانہ
 کہ دادم چشمِ نرگسِ رانگا ہے!

دو صد انا دیریں محفلِ سخنِ گفت
 سخنِ نازک تراز برگِ سمنِ گفت
 ولے باہن بگو آں دیدہ و رکسیت
 کہ خائے دید و احوالِ چمنِ گفت!

ندامتِ نکستہ نامے علم و فن را
 مقامے دیگرے دے ادم سخن را
 میانِ کارواں سوز و سرورم
 سبک پئے کر و پیران کہن را!

نہ پنداری کہ مرغِ صبحِ خوانم
 بجز آہ و فغانِ چنبرے ندامت
 مدہ از دستِ امانم کہ یابی
 کلیدِ باغِ را در آستانم!

○
 چشم من جہاں جزرہ کند نسبت
 ہزاراں ہر ویک ہمسفر نسبت
 گذشتہم از ہجوم خویش و پیوند
 کہ از خویشاں کسے بیگانہ تر نسبت

○
 بایں نابود مندی بودن آموز
 بہائے خویش را افزودن آموز
 بنفیت اندر محیطِ نغمت من
 بطوفانم چو در آسودن آموز

○
 کہن پروردہٴ این خاک دانم
 و لے از منزلِ خود دل گرانم
 و میدم گر چه از شیفِ نَمِ او
 زمین را آسمانِ خود ندانم!

○
 ندانی تانہ باشی محرمِ مرد
 کہ دلہا زندہ کرد و از دمِ مرد
 تنگہ دار و ز آہ و نالہ خود را
 کہ خود و از بہتِ چپیں مڑاں غمِ مرد!

نگاہ آفریں جاں در بدن ہیں
 بشاخان نامیدہ یا من میں
 وگرنہ ہمیشہ تیرے درمکانے
 ہدف را با نگاه تیر زن ہیں

خرد بیگانہ ذوق یقین است
 قمار علم و حکمت بد نشین است!
 دو صد بو حامد و رازی نیرزد
 بنا دانے کہ چشمش راہ بدین است!

○
 قماش و نقرہ و لعل و گہر چسپیت؟
 غلام خوش گل و زریں کمر چسپیت؟
 چو بیڑواں از دو گیتی بے نیازند
 دگر سرمایہ اہل بہر چسپیت؟

○
 خودی را نشہ من عین ہوش است
 ازاں محبت نہ من کم خروش است
 مے من گر چہ نا صاف است کس
 کہ این نہ جرعه تمہارے نوش است!

○
 ترا با جنت قمر و عمامہ کالے
 من از خود یا تم بویے ننگارے
 ہمیں بیکت بے نئے سر یا پین
 نہ چوب منہ سے نئے چوب دارے

○
 چو دیدم جوہر آئینہ خویش
 گر فتم خلوت اندر سینہ خویش
 ازیں و انشوران کور و بے رفوق
 رمیدم با نسیم دیرینہ خویش!

○
 چو زخمِ بیش بستم ازین خاک
 ہمہ گفتند با ما آشنابودا
 ولیکن کس ندانست این مسافر
 چه گفت با کہ گفت و از کج بودا

۲

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
 فقیرے باتھی و سستی امیر است
 بدوش منعم بے دین و دانش
 قبائے نفیست پالان حریر است!

۳

سجود سے آوری دارا و حجم را
 مکن اے بے خبر سوا حرم را
 مہر پیش فرنگی حاجتِ خویش
 ز طاقِ دل مندریرا این صنم را

○

شنیدم بیتکے از مردِ پیرے
 کہن مندرانہ روشن ضمیرے
 اگر خود را بناداری نگہ داشت
 دو گیتی را بگیر و آل فقیرے!

○
 نہاں اندر دو حرفے سرکارِ ہمت
 مقامِ عشق منبرِ نسبتِ دارِ ہمت
 براہِ میجاں ز نموداں نترسند
 کہ عودِ خام را آتشِ عیارِ ہمت!

○
 مجھ لالہ از کس غمگساری
 چو من خواہ از درونِ خویش باری
 بہر بادے کہ آید سینہ کھشاے
 نگہ داراں کہن داغے کہ داری

زیرے یاد دارم این دو اندرز
 نباید جز بجانِ خوشترین زسیت
 گریز از پیش آں مردِ فرودست
 کہ جانِ خود گرو کرد و بہ تن زسیت!

بساعلِ گفتِ موجِ ببقرارے
 بفرعونے کنم خود را عیارے
 گہے بر خویش مئی پیچم چو مالے
 گہے رخصم بہ ذوقِ انتظارے!

○
 اگر ایں آب و جاہے از فرنگ است
 جبین خود منہ جبر دریا و
 سرین را ہم بہ چو شش دہ کہ آخر
 حقے دارد بہ خرپالاں گراوا!

○
 فرنگی را دلے زیر نگین نیست
 متاع او ہر ملک است وین نیست
 خداوندے کہ در طوفِ ہمیش
 صد اللیس است و یک روح الا میں نیست

۴

من تو از دل تو دین نامہ می دیم
 چو بوی گل ز اصل خود می دیم
 دل نامرود دین از مردوش مرد
 دو نامر گے بیک سودا خریدیم!

○

مسلمانے کہ داند مزدیں را
 ناپیش غیر اللہ ہیں را
 اگر گرووں بہ کام او نہ گرو
 بکام خود بہ گرو اند زمین را!

○
 دل بیگمانہ خو زیں خاکدانِ نعلیت
 شب و روزش ز دور آسمانِ نعلیت
 تو خود وقتِ قیامِ خویش در یاب
 نمازِ عشقِ مستی را اذانِ نعلیت

○
 تمامِ شوق بے صدق و یقینِ نعلیت
 یقینِ بے صحبتِ روحِ الایمِ نعلیت
 گرا ز صدق و یقینِ اری نصیبے
 قدمِ بیباک نہ، کس در کسِ نعلیت!

مسلمان را ہمیں عرفان و ادراک
 کہ در خود فاش بنید رمز لولاک
 خدا اندر قیاس مانہ گنجد
 شناس آں را کہ گوید ماعرفناک

○

بہ افرونگی بہتیاں خود را سپردی
 چہ نامروانہ در تخبانہ مردی
 خرد بیگانہ دل ، سیدنہ بے سو
 کہ از تاکِ نیاگاں عے نخوردی

۵ اشارات : لولاک ، تبلیغ بحیث لولاک لما خلقت الافلاك
 ماعرفناک ، ماعرفناک حق معرفتناک

○
 نہ ہر نفس خود گروہم خود گداز است
 نہ ہر نفس مست ناز اندر نیاز است
 قیامتے لا الہ خو نہیں قیامتے است
 کہ بر بالائے نام مراد از است!

○
 بسوز و مومن از سوز وجودش
 کشود ہر چہ بستند از کشودش
 جلال کبریائی در قیامتش
 جمال بندگی اندر سجودش!

چہ پرسی از نمازِ عاشقانہ
 رکوعش چوں سجودش محسوسانہ
 تب و تابِ یکے اللہ اکبر
 نہ نخب در نمازِ نخبگانہ!

○
 گویتی را صلا از قرأتِ اوست
 مسلمان لایموت از رکعتِ اوست
 ندانڈشتہ این عصرِ بسو
 قیامت ہا کہ در قد قامتِ اوست

○ اشارات: صلا، دعوت
 لایموت، زندہ جاوید

۵

فرنگ آئین رزاقی بداند
 باین بخشد از ووامی ستاند
 به شیطان آسپناں وزی رساند
 که یزوان اندر آں حیراں بمباند!

○

چه حاجت طول دادن در استاں را
 بحر فے گویم اسرارِ نہاں را
 جہانِ خویش با سوداگران داد
 چه داند لامکان متدرکماں را!

ہشتے بہرِ پاچاںِ حرمِ ہست
 ہشتے بہرِ اربابِ ہمِ ہست
 جگو ہندی مسلمان کہ خوش باش
 ہشتے فی سبیل اللہ ہمِ ہست!

۶

قلندریلِ تقریب سے ندارد
 بجز اینِ نکستہ کسیر سے ندارد
 ازاں کشتِ خرابے حاصلِ طبیعت
 کہ آب از خونِ شہیر سے ندارد!

۲۲۰
ارمغان حجاز
۱

ارمغان حجاز

اُردو

اقبال

م ۱ = حضور حق
م ۲ = حضور برات
م ۳ = حضور است

سرور و صفا (۲)
سایه ابروی آینه در زیر پرده از نورش نازک
لفس هم کردن می آید خیره و با خیره ای
نعل فرستاده کلاه علی

سرور و صفا (۲)
مجله ~~تجدید~~
خوشتر از این چه جانان است
دلای او منید از کس کیست
چو بخت آید بفرستد
ببین آید خشم سیاه بر سر

سرور و صفا م ۳
مجموعه از فرخ کلام عارفانه
فرخ کلام سرشت عارفانه
سرشت لاله گویان با لاله در باغ
بیشتر نم چو چشم دارند داشته!

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فہرست

۷۰۱/۹	۱	اہلیس کی مجلس شولہی
۷۱۴/۲۱	۲	بڈھے بلوچ کی نصیحت بیٹے کو
۷۱۵/۲۳	۳	تصویر و مصوّر
۷۱۷/۲۵	۴	عالم برزخ
۷۲۱/۲۹	۵	معزول شہنشاہ
۷۲۲/۳۰	۶	دوزخی کی سناجات
۷۲۳/۳۱	۷	مسعود مرحوم
۷۲۶/۳۳	۸	اوازِ غیب

رباعیات

- ۱ مری شاخ امل کا ہے شر کیا $\frac{۴۹}{۲۷}$
- ۲ فراغت دے اے کارِ جہاں $\frac{۴۳}{۳۸}$
- ۳ دگرگوں عالمِ شام و سحر $\frac{۴۳}{۳۸}$
- ۴ عنبرِ ہی میں ہوں محسوسِ مری $\frac{۴۳}{۳۹}$
- ۵ حسد کی تنگ دامانی سے سیریا $\frac{۴۳}{۳۹}$
- ۶ کہا اقبال نے شیخِ حرم سے $\frac{۴۲}{۴۰}$
- ۷ کہن ہنسکار ہائے آرزو $\frac{۴۲}{۴۰}$
- ۸ حدیثِ بندہ مومن دل آویز $\frac{۴۳}{۴۱}$
- ۹ تمیزِ خار و گل سے آشکارا $\frac{۴۳}{۴۱}$
- ۱۰ نہ کر ذکرِ منہراق و آشنائی $\frac{۴۲}{۴۲}$
- ۱۱ ترے دریا میں طوفان کیوں نہیں ہے $\frac{۴۲}{۴۲}$
- ۱۲ حسد دیکھے اگر دل کی نگہ سے $\frac{۴۵}{۴۳}$
- ۱۳ کبھی دریا سے مشلِ موج ابھر کر $\frac{۴۵}{۴۳}$

تلازادہ ضعیف لولابی کشمیری کا بیاض

- ۱ پانی ترے چشموں کا تڑپتا ہوا سیاب $\frac{436}{25}$
- ۲ موت ہے اک سخت تر جس کا غلامی ہے نام $\frac{438}{26}$
- ۳ آج وہ کشمیر ہے محکوم بوجس برفوستیر $\frac{439}{24}$
- ۴ گرم ہو جاتا ہے جب محکوم قوموں کا لہو $\frac{439}{22}$
- ۵ دُراج کی پرواز میں ہے شوکت شاہیں $\frac{440}{28}$
- ۶ برندوں کو بھی معلوم ہیں صوفی کے کمالات $\frac{441}{29}$
- ۷ نکل کر حنا نقا ہوں سے ادا کر رسم شبتیری $\frac{441}{29}$
- ۸ سمجھنا لہو کی بوند اگر تو اسے تو خیر $\frac{442}{50}$
- ۹ کھنڈ لاجب پسین میں کتب خانہ گل $\frac{443}{51}$
- ۱۰ ازاد کی رک سخت ہے مانند رک سنگ $\frac{444}{52}$
- ۱۱ تمام عارف و عامی خودی سے بیگانہ $\frac{445}{53}$
- ۱۲ دگرگوں جہاں ان کے زور عمل سے $\frac{446}{54}$

- ۱۳ نشان یہی ہے زمانے میں زندہ قوموں کا
۴۴۷/۵۵
- ۱۴ چہ کا فرمانہ قمارِ حیات می بازی
۴۴۸/۵۶
- ۱۵ خدیجہ بنتِ خویلد سے تاجرانہ ضمیرِ مشرق ہے اپنا
۴۴۹/۵۷
- ۱۶ حاجت نہیں اے خطہٴ کل شرحِ دریاں کی
۴۵۰/۵۸
- ۱۷ خود آگاہی نے سکھلا دی ہے جس کو تن فراموشی
۴۵۱/۵۹
- ۱۸ آلِ عظیمِ ملیند آور آں سوزِ جگر آور
۴۵۱/۵۹
- ۱۹ غریب شہرہوں میں سُن تو لے مری فریاد
۴۵۲/۶۰

- ۱ صدرِ اکبرِ حیدری
۴۵۳/۶۱
- ۲ حسین احمد
۴۵۳/۶۲
- ۳ حضرتِ انساں
۴۵۳/۶۲

أردو نظمیں

ابلیس در مجلس خودے

ابلیس

- ۱ یہ عناصر کا پرانا کھیل ! یہ دنیا ہے دوس !
ساکنانِ عرشِ اعلم کہ تمناؤں کا خون !
- ۲ ~~سنبھلا~~ اگر کہ شہزادی بیخ آمان ہے وہ لہرائے
جنے اس نام رکھا ~~چھ~~ جہاں کاف و زور
- ۳ کون سا رنگ ہے اس آتش خوردوں کو سرد
حک پہاڑوں پر ابلیس کا نیند دوس
- ۳ ~~چشمہ~~ دکھلا یا زنگی کو حرکت کا غریب
یہ چند نور اسی مسجد ویران کیا ہنوں !
- ۴ ~~چشمہ~~ ناداروں کو کھلا ہوا ہوتا تقدیر کا
یہ چند فرغ کو دیا کہ یہ دلدلی کا خون !
- ۶ ~~سرخ جگہ ہے~~ حکیمانِ خیر ہیں ہاں اس آسمان سے بلند
کون سا رنگ ہے اس کلمہ کن کو سرنگوں ؟

ابلیس کی محاشورمی

۱۹۳۶ء

ابلیس

عینِ جہر کا پُرانا کھیل، یونیاں تُوں
سالنِ عیشِ اعظم کی تمناؤں کا خون!
اس کی بربادی پہ راجِ امادہ ہے، وہ کار ساز
جس کا نام رکھا تھا جبارِ کافروں
میں نے کھس لایا فرنی کو بلوکیست کا خواب
میں نے توڑا سجدِ ویر و کلیسا کا فسوں

میں نے ناداروں کو سکھلایا سبق تفت ریکہ
میں نے مُنہم کو دیا سڑیہ اری کا جنوں
کون کر سکتا ہے اس کی آتش سوزیاں کو سڑ
جس کے ہنگاموں میں ہو اے کس سوزدوں
جس کی شاخیں ہوں ہماری آبپاری سے بلند
کون کر سکتا ہے اس نخل کُن کو سڑ گھوں!

پہلا شیر

اس میں کیا شک ہے کہ محکم ہے یہ اے بلبسی نظام
چنختہ اس سے ہوئے نئے غلامی میں عوام
ہے ازل سے ان سر بیوں کے مقدس میں سجود
ان کی فطرت کا تقاضا ہے نماز بے قیام
ارزو اول تو پیدا ہو نہیں سکتی کہیں
ہو کہیں پیدا تو مر جاتی ہے یا رستی ہے خام

یہ ہماری سچی پیسہ کی گرامتہ ہے کہ آج
 صوفی و ملائلو کہتے ہیں کہ تم
 طبع شرق کے لیے موزوں ہی افیون تھی
 ورنہ تو الٰہی سے کچھ کم تر نہیں، علم کا نام
 ہے طواف و حج کا ہنگامہ اگر باقی تو کیا
 کُنڈر ہو کر رہ گئی ہو من کی تیغ بے نیام
 کس کی نو میدی چُختی ہے یہ من مان جدید؟
 ہے جہاد اس دور میں مریضوں پر حرام!

دوسرا شیر

خیر ہے سلطانی جمہور کا غوغا کہ شر
 تو جہاں کے تازہ فتنوں سے نہیں ہے باخبر!

پہلا شیر

چوں ہرگز سب سے جہاں مہنی بباتی ہے مجھے
جو ملکیت کا ال پروہ ہو کیا اُس نے خطر!
ہم نے خود شہسی کو پسایا ہے جمہوری لباس
جب فرادوم ہوا ہے خود شناس خود نگر
کاروبار شہساز کی حقیقت اور ہے
یہ وجود میں سلطان پر نہیں ہے منحصر
مجلس ملت ہو یا پرویز کا دربار جو
ہے وہ سلطان بغیر کی کھیتی یہ ہو جس کی نظر
تو نے کیا دیکھا نہیں مغرب کا جمہوری نظام
چہرہ روشن اندروں چینگیز سے تاریک ترا

تیسرا شیر

روحِ سلطانی سے باقی تو پھر کیا خطِ سراج

ہے مگر کیا اس بیہودی کی شرارت کا جواب

وہ کلیم ہے تجھ بتی، وہ یسوع ہے رھلیب

نہیست پیغمبروں کی درجہ نعل دار و کتاب

کیا بتاؤں کیا ہے کافر کی نگاہ پر وہ سوز

مشرق و مغرب کی قوموں کے لیے روزِ حساب

اس سے بڑھ کر اور کیا جو کا طبیعت کا فساد

توڑ دی بندوں نے آقاؤں کے خمیوں کی طناب!

چوتھا شیر

توڑ اس کا رومۃ الکبریٰ کے یوانوں میں مکہ

ال سیر زلزلہ لکھایا ہم نے پھر سیر کا خواب

کون بحرِ روم کی موجوں سے ہے لپٹا چڑھا
گاہِ بالہ چوں صحنِ نوبز گاہِ نالہ چوں باب

تیسرا شعر

میں تو اُس کی عاقبت بینی کا کچھ قائل نہیں
جس نے زعفرانی سیاست کو کیا یوں بے حجاب

چنانچہ اول شعر

(اہلس کو مخاطب کر کے)

اے ترے سوزِ نفس سے کارِ عالم استوار
تُو نے جب چاہا ہر سیاہ پرہو کی کو آشکار
اب کُل تیری حرارت کے جہانِ سوز و سدا
ابدِ جنت تری تمہی سے دانائے کا

تجھ سے بڑھ کر فطرت آدم کا وہ مہم نہیں
سادہ دل بندوں میں جو شہور ہے پروردگار
کام تھا جن کا فقط تقدیس و تسبیح و طواف
تیری غم تیرے بدتا کہ زخون و شرمسار
گرچہ ہیں یہ سر مریدان کے کسرا حرام
اب مجھے ان کی فراست پر نہیں ہے اعتبار
وہ یہودی فتنہ کر، وہ رُوح مزدک کا بڑو
قیر بچنے کو ہے اس جنوں سے تار تار
زراغ دشتی ہو رہا ہے ہر سر شاہین و چرخ
کتنی سعادت سے بدلتا ہے مزاج روزگار
چھاگئی اشفتہ ہو کر وسعت افلاک ہے
جس کو نادانی ہے ہم سمجھے تھے اگشتِ نجاب
فقتہ منور کی ہیبت کا یہ عالم ہے کہ لاج
کانپتے ہیں کو ہزار و ہزار و ہزار

میرے آقا اوہ جہاں زیر و زبر ہونے کو ہے
جس جہاں کا ہے فقط تیری سیادت پر مدار

ابلیس

(اپنے نشیروں سے)

ہے مرے دست تصرف میں جہاں گنک بو
کیا زمین، کیا مٹ رہا کیا آسمان تو بٹو
دیکھ لیں گے اپنی آنکھوں سے تماشا غرب و شرق
میں نے جب کرنا دیا اقوام پورے پلانو
کیا ایمان سیاست کیا کلیسا کے شیوخ
سب کو دیوانہ بنا سکتی ہے میری ایک جُو
کار کاہ شیشہ جو ناواں سمجھتا ہے اسے
توڑ کر دیکھے تو اس تہذیب کے جام و بوا

دستِ فطرت کے کیا ہے جن گریبانوں کو چاک
 مزد کی منطق کی سوزن نئے نہیں ہوتے رفو
 کب ڈرا سکتے ہیں مجھ کو اشترالی کوچہ لرو
 یہ پریشاں روزگارِ آشفیہ مغزِ آشفیہ ہو
 ہے اگر مجھ کو نظر کوئی تو اُس اُمت سے ہے
 جس کی خاکستریں ہے اب تک شرارِ آرزو
 خال خال قوم میں اب تک نظر آتے ہیں وہ
 کرتے ہیں اشکِ سحر کا ہی سے جو غلامِ ضمیر
 جانتا ہے، بس یہ روشن باطنِ ایام ہے
 مزدِ کثرتِ فتنہ فردا نہیں، سلام ہے

جانتا ہوں میں یہ اُمتِ حاملِ قرآن نہیں
 ہے وہی ساری داری بندہ مومن کا دیں

جانتا ہوں میں کہ مشرق کی اندھیری است میں
 بے پردہ خیالے پران جسم کی است میں
 عصر حاضر کے تقاضاؤں سے ہے لیکن یہ جو
 ہونہ جائے آشکارا شرحِ پنجیہ کبر کی میں
 الحمد للہ! استین پیمبر سے سو بار الحمد
 حافظ ناموسین ان مرد آزما، مرد انہیں
 سوت کا پیغام ہر نوع عن لای کے لیے
 نے کوئی منغفور و خاقان نے فقیرہ نشیں
 کرتا ہے دولت کو ہر آلودگی سے پاک صاف
 منعموں کو مال و دولت کا بناتا ہے امیں
 اس سے بڑھ کر اور کیا منکر و عمل کا انقلاب
 پاؤں شاہوں کی نہیں اللہ کی ہے یہ زمین!
 چشم عالم سے ہے پوشیدہ امیں تو خوب
 غنیمت ہے کہ خود ہوسن ہے محروم ہمتیں

ہے یہی بہتر الہیات میں اُبھار ہے
یہ کتاب اللہ کی تاویلات میں اُبھار ہے

توڑ ڈالیں جس کی تکسیریں ظلم شمش جہت
ہو نہ روشن رخ اندیش کی تاریک رات
ابن مریم مگر کیا یا زندہ جاوید سے
ہیں صفات ذاتِ حق، حق سے جُبا یا عین ذات
اسنے والے سے مسیحِ ناصر ہی مقصود ہے
یا مجدد جس میں ہوں نہ زندِ مریم کے صفا
ہیں کلام اللہ کے الفاظِ حادث یا متبریم
امتِ مروجہ کی ہے کس عقیدے میں نجات
کیں کسماں کے لیے کافی نہیں اس دور میں
یہ الہیات کے ترشے ہوئے لات و منشا؟

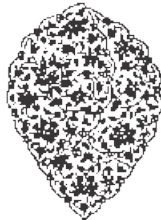
تم ابے بیگانہ رکھو عالم کرا سے
 تابسا بڑ زندگی میں اس کے سب نمبرے چوں تا
 خیر اسی میں ہے قیامت تاکہ سے مہون غلام
 چھوڑ کر اوروں کی خاطر یہ جہان بے شتاب
 ہے وہی شعر و تصوف اس کے حق میں خوب تر
 جو چھپانے اس کی آنکھوں سے تماشائے حیات
 نفس مٹا ہوں اس امت کی بیداری سے یہ
 ہے حقیقت جس کے دین کی حساب کا تنا
 مست رکھو ذکر و فکر صبح کا ہی میں اسے
 پختہ تر کر دو مزاج خانقاہی میں اسے

بڈھے بلوچ کی نصیحت بیٹے کو

ہوتی رہے سیاہاں کی ہوا تجھ کو لوارا
 اس شے سے بہت ہے نزدیکی نہ بخارا
 جس سمت میں چاہے صفحہ تیل واں پل
 وادی میں ساری ہے وہ صحرا بھی ہمارا
 غیرت ہے بڑھی پس نہ جہان تک دو میں
 پہناتی ہے درویش کو تاج سردارا
 حاصل کسی کامل سے یہ پوشیدہ نہ کر
 کہتے ہیں کہ شیشے کو بنا سکتے ہیں خارا
 منراو کے ہاتھوں میں ہے ہر قوم کی تقدیر
 ہر نر ہے ملت کے جمعے تدر کا ستارا
 محرم رہا دوست دریا سے وہ غوٹھ
 کرنا نہیں جو صحبت ساحل سے کنار

دیں ہاتھ سے دے کر اگر آزاد ہو گئی
 ہے ایسی تجارت میں سماں کا خسارا
 دنیا کو ہے پھر سر کر مروج و بدن پیش
 تمہیں بے پھر اپنے درندوں کو انجبارا
 اللہ کو پامردی مومن پہ بھروسا
 ابلیس کو یورپ کی شینوں کا سہارا
 تقدیر اُمم کیا ہے کوئی کہ نہیں سکتا
 مومن کی فراست ہو تو کافی ہے اشارا
 احسن عمل مانا نسیا کان کہن سے
 شاہاں چچجب کر بنوا زندگدارا

تصویر و مصوّر

تصویر

کس تصویر نے تصویر کر کے
نمائش ہے مری تیرے شہسے
بس کن کس رفت درنا منصفی ہے
کہ تو پوشیدہ ہو پیر ہی نطش سے!

مصوّر

گر اں ہے چشم بینا دیدہ و پر
جہاں بینی سے کیا گزری شہر پر!
نطنز درو عشم و سوز و تب و تاب
تو اسے ناداں، قناعت کر خبیر پر

تصویر

خبرِ عہتلِ جنسِ رو کی ناتوانی
نظر، دل کی حیاستِ جاودانی
تمہیں ہے اس زمانے کی تازہ
سراوارِ حدیثِ سن ترانی

مُصوّر

تو ہے میرے کمالاتِ نینر سے
نہ ہو نویں اپنے نقشِ کر سے
مرے دیدار کی ہے اسی شمرط
کہ تو پنہاں نہ ہو اپنی نظر سے

عالم برزخ

مُردہ اپنی قبر سے

کیا شے ہے کس لہجہ کا فردا ہے قیامت
اے میرے شبستان کون کیا ہے قیامت؟

قبر

اے مُردہ صبر! تجھے کیا نہیں معلوم؟
ہر موت کا پوشیدہ تقاضا ہے قیامت!

مُردہ

جس موت کا پوشیدہ تقاضا ہے قیامت
اُس موت کے پھٹنے میں گرفتار نہیں ہیں

چہر چہند کہ سبوں مردہ ہوا کہ ویکین
ظلمت کدہ خاک کے بیزار نہیں ہیں
ہو روح پھر اک بار سوار بدن بار
ایسی ہے قیامت تو خریدار نہیں ہیں

صدائے غیب

نے نصیب مارو کر ڈوم نے نصیب دام و دو
ہے فقط محکم قوموں کے لیے مرگ ابد
بانگِ اسرافیل ان کو زندہ کر سکتی نہیں
روح سے تھا زندگی میں بھی تھی جن کا جسد
مر کے جی اٹھنا فقط آزاد مردوں کا ہے کام
گرچہ ہر ذمی روح کی منزل ہے آنکھیں لحد

قبر

(اپنے غم سے)

اے وطنِ عالم! تو جہاں میں بندہ محکوم تھا
میں نے سمجھی تھی کہ ہے کیوں خاکِ میری زناک
تیری میت سے میری تازیباں تارِ یک تر
تیری میت سے زمیں کا پردہ ناموسِ خاک
الحذر محکوم کی میت سے سو بار الحذر
اے سرِ اہلِ اے خدائے کائنات! اے جانِ پاک!

صدائے غیب

گرچہ ہر قسم قیامت کے نظام بہت وہود
ہیں اسی آشوب کے بے پردہ اسرارِ وجود
زلزلے سے کوہ و دریاؤں تے ہیں ماننے بحساب
زلزلے سے وہاویوں میں تازہ چشموں کی نمود

ہر تہمتی کسی کو لازم ہے تخریب تمام
ہے اسی میں شکستِ زندگانی کی نشو و

زمین

آہ یہ مرگِ دوام آہ یہ رزمِ حیات
ختم بھی ہوگی کبھی شکستِ کائنات
عقل کو ہلتی نہیں اپنے بتوں سے نجات
عارفِ عامی تمام بندۂ لات و منات
خوار ہوا کس قدر آدمِ بزواں صحنات
قلبِ نظر پر کہاں ایسے جہاں کائنات

کیوں نہیں ہوتی سحرِ حضرتِ انساں کی لٹ؟

معزول شہنشاہ

ہو مبارک اُس شہنشاہ کو جو فرحب نام کو
جس کی قربانی سے اس لڑ بڑ کو کیت پرین فاش
شہنشاہ ہے برطانوی مندر میں اک مٹی کا بُت
جس کو کر سکتے ہیں جب چاہیں نجاری پاش پاش
ہے یہ نیشک آمیز افیوں ہم غلاموں کے لیے
ساحر انجلیس! مارا جو جب دیکھ کر تراش

دور خمی کی مناجات

اس دیر کھن میں ہیں غرض مند چباری
رنجیدہ بتوں سے ہوں تو کرتے ہیں خدا یاد
پوچھا بھی ہے بسو نمازیں بھی ہیں بے سو
قسمت ہے عنبر ہوں کی وہی نالہ منبر یاد
ہیں گرچہ بندی میں عمارات فلک بوس
شہرِ حقیقت میں ہے ویرانہ آباد
تیشے کی کوئی گردش تیر تو دیکھے
سیراب ہے پرویز، چکرتشنہ ہے فرہاد
عیسلم، چکرت، یہ سیات، یہ تجارت
جو کچھ ہے وہ ہے منکر ٹوکا نہ کی احباب
اللہ! ترا شکر کہ یہ خطہ پر سوز
سوداگر یورپ کی غلامی سے ہے آزاد

مسعود مرحوم

یہ میرا وہ مددگار ہے یہ ستارے یہ آسمان کبود
کے کسے خبر کہ یہ عالم عدم ہے یا کہ وجود
خیالِ حب اوہ منہ منزلِ فسانہ و افسوں
کہ زندگی ہے سہرا پارِ حسیل بے مقصد
رہی نہ آہ، زمانے کے ہاتھ سے باقی
وہ یادگارِ کمالات احمد و محمود
زوالِ علم و ہنسِ مرگِ ناکہاں اُس کی
وہ کارواں کا مستیع لہاں بہا مسعود
مجھے زلاتی ہے اہل جہاں کی بید روی
فغانِ مرغِ سحرِ خواں کو جانتے ہیں سرود
نہ کہہ کہ صبر میں پنہاں ہے چارہ غم دوست
نہ کہہ کہ صبرِ معائنے موت کی ہے کشود

”وَلے کہ عاشق و صابر بود مگر سنگ است
ز عشق تا به صبور می هزار فرسنگ است“
(سعدی)

نہ مجھ سے پوچھ کہ عسر کر زینا کیا ہے
کے خبر کہ یہ نیرنگ و سیا کیا ہے
ہوا جو خاک سے پیدا، وہ خاک میں ستور
مگر غیبِ صغریٰ ہے یا فنا کیا ہے
غبارِ راہ کو بخشا کیا ہے وقحِ جمال
خبر دبا نہیں سکتی کہ مہ عا کیا ہے
دلِ وطنِ سر بھی اسی آبِ گل کے ہیں اعجاز
نہیں تو حضرتِ انساں کی انتہا کیا ہے؟
جہاں کی رُوحِ رواں لالالہ اَلَا اُھو
سیح و میخ و چلیا یہ جاہرا کیا ہے
قصاصِ نُونِ تستا کا مانگے کس سے
گناہ کا رہے کون اور نون بہا کیا ہے

غم میں مشو کہ یہ بند جہاں گرفتاریم
طلسم ہا شکند اں ولے کہ ما داریم

خودی ہے زندہ تو ہے موت اک مقام حیات
کہ عشق موت سے کرتا ہے امتحان ثبات

خودی ہے زندہ تو دریا ہے بے کرا نہ ترا
ترے فراق میں ٹھنڈے ہے موج نیل و فرا

خودی ہے مردہ تو مانند کاہ پشیم
خودی ہے زندہ تو سلطان جلد موجودا

شکاہ ایک شجرتی سے ہے اگر محروم
دو صد ہزار تختی تلافی مافات

معتام بندہ مومن کا ہے ورانے سپہر
زمین سے تابہ شریا تمام لات و منا

حریم ذات ہے اس کا نشین بادی
نہ تیرہ خاک لحد ہے نہ جلوہ کاہ صفا

خود آگہاں کہ ازین خالداں بروں جتند
طلسم سرو سپر و ستارہ بشکستند

اوازِ غیب

اتنی ہے دم صبح صد اعشیں میں سے
لکھو یا کیا کس طرح ترا جوہر اوراں!
کس طرح ہوا کند ترا نشتر تحقیق
ہوتے نہیں کیوں تجھ سے ستاروں کے جلا چال
تو ظنِ بیرو باطن کی خلافت کا سزاوار
کیا شعلہ بھی ہوتا ہے غلامِ حسن و خاشاک
مہر و مہ و انجم نہیں محکم ترے کیوں
کیوں تیری نگاہوں سے لرزتے نہیں افلاک

اب تک ہے رواں کرچہ لہو تیری گلوں میں
نے گرمی منسکار، نہ اندیشہ بے بال
روشن تو وہ جوتی ہے جہاں ہیں نہیں جوتی
جس آنکھ کے پردوں میں نہیں ہے نگر پاک

باقی نہ رہی تیری وہ آستینہ ضمیری
اے شہسوارِ سلطانی و ملالی پوسیری!

رباعیتا

مری شاخ اہل کا ہے شرکیا
تری تفتدیری کی مجھ کو خبر کیا
کلی گل کی ہے محتاج کشوداج
نسیم صبح مندر پر نرس کیا

فراغت دے اُسے کارِ جہاں سے
کہ چھوٹے نفوس کے امتحاں سے
پہو پیری سے شیطان کُنندیش
گستاخ تازہ تر لائے کہاں سے!

دگرگوں عالمِ شام و سحر کر
جہاں خشک و تر زیر و زبر کر
رہے تیری حسدائی داغ سے پاک
مے بے ذوق سجدوں سے حسد کر

عنبر بی میں ہوں محمود اسیری
کہ نغیت منے میری فحش تیری
حذر! سنسکر و روشی سے جس نے
مسلمان کو کھاد ہی سنزیری!

خرد کی تنگ دامانی سے منیراؤ
تجلی کی منیراوانی سے منیراؤ
گوارا ہے اسے نطسارہ خمیر
نگہ کی ناما مسلمان سے منیراؤ!

کہا اقبال نے شیخ حرم سے
تہ محراب مسجد سویا کون
بدا مسجد کی دیواروں سے آئی
قرنی بت کدے میں لکھو کیا کون؟

کہن سنگامہ ہائے آرزو
کہ ہے مرد مسلمان کا لہو
بتوں کو میسر ہی لا دینی مبارک
کہ ہے آج ایشیا لہو

سَدِثِ بِنْدِ مَوْنِ دِلِ آوِزِ
چِکَرِ پَرِخَوْنِ نَفْسِ رُوْشَنِ نِکَدِ تِيزِ
مِیْشَرِ چُوْکے وِیدارِ اُسْ کا
کے ہے وہ رُوْنِقِ مَحْفَنِ کَمِ اِہِزِ

تَمِیزِ حَسارِ وِگِلِ سَے اَشْکَا رَا
نَسِیْمِ رِجْحِ کِی رُوْشَنِ ضَمِنِ یَسِی
حَفَاظَتِ بُجْھُوْلِ کِی نَسْکُنِ نَہِیْنِ ہِے
اَلْکَا نِٹے مِیْنِ ہُوْ خُوْے حَسْرِیْرِی

نہ کر ذکرِ فراق و آشنائی
کہ اصل زندگی ہے خونمانی
نہ دریا کا زیاں ہے نہ گنہگار
دل دریا سے گویا کہہ کر کی جاتی

ترے پیامیں طوفان کیوں نہیں ہے
خود ہی تیری سماں کیوں نہیں ہے
عبث ہے شکوہ تہمتِ یریزداں
تو خود تہمتِ یریزداں کیوں نہیں ہے؟

جنرود کیجئے اگر دل کنی گھسے
جہاں روشن ہے نورِ لائے سے
فقط اگ کر دیشِ شام و سحر
اگر دیکھیں نوریغِ مہر سے

کبھی دریا سے شل موج ابھر کر
کبھی دریا کے سینے میں اتر کر
کبھی دریا کے گل سے گزار کر
مستام اپنی خودی کا فاش تر کر!

خود دیکھو اور دل کی آواز سے
جہاں رہنا ہے تو یہ لالہ سے
فقط ~~کچھ~~ اس خطِ مہرِ شام کو
آہریکھو "نورِ مہر" سے!

م م م
آہریکھو
کبھی سے نہیں سوچا کہ
کبھی رہنے کی جگہ سے گذرے
کبھی نہ رہے اور نہ ہی
تمام اپنی خود گمانا

ملا زادہ یوسف لولائی شہزادی کا بیاض

پانی ترے چشموں کا ترپتا ہوا سیلاب
مُرغانِ سخنِ شیریں فضاؤں میں ہیں بیستاب
اے وادیِ لولاب!

گر صاحبِ ہنگامہ نہ ہو سنبرِ محبوب
دیں بنِ قہو من کے لیے موستے یا خواب
اے وادیِ لولاب!

ہیں سازِ پرہیزگاری نوائے جبِ کروز
ڈھیلے ہوں اگر تارِ توبیہ کا ہے مضراب
اے وادیِ لولاب!

ملا کی نظر زور فرماستے ہے چنالی
بے سوز ہے مچھتا نہ صوفی کی مے ناب
اے واہی لولاب!
بیدار ہوں دل جس کی فغانِ سحری سے
اس قوم میں اُتتے وہ درویشِ مے نایاب
اے واہی لولاب!

موتے اے کسخت تر جس کل غلامی ہے نام
مکرو فنِ خواب کی کاشن سمجھت غلام!
شرعِ ملوکانہ میں جدتِ احکامِ مذہب
صُور کا خونِ حلالِ حشر کی لذتِ حرام!
اے کہ غلامی سے ہے زنجِ تری مُضَمَّع
سینہ بے سوز میں دھونڈ خودی کا مقام!

آج وہ کشمیر ہے محکوم و مجبور و فقیر
کل جسے اہل نظر کہتے تھے ایرانِ شیر
سینہ اسداک سے اٹھتی ہے اونوناک
مرد حق ہوتا ہے جب مہرِ عوہ سلطانِ امیر
کہہ رہا ہے داستانِ بیدردی ایام کی
کوہ کے دامن میں و غمِ حشم نہ دہقانِ پیر
اے اہل قومِ نجیب و چرب دست و تر دماغ
ہے کہاں روزِ مکافات اے خداؤں کی گریز؟

گرم ہو جاتا ہے جب محکوم قوموں کا لہو
تھر تھر اٹاتا ہے جہانِ چارٹوے و زنگ بو

پاک ہوتا ہے وطن و تمہیں سے انساں کا ضمیر
 کہتا ہے ہر راہ کو روشن پس لے آرزو
 وہ پڑانے چاک جن کو عقل ہی سکتی نہیں
 عشق سیاتا ہے انہیں بسوں و تار و نو
 ضربتِ پیہم سے ہو جاتا ہے لہرِ پاش پاش
 حالتِ کابوتِ سنگیں دل و استیہ بُر

ذرا ج کی پرواز میں ہے شوکتِ شاہیں
 حیرت میں ہے صہباؤ پر شاہیں ہے کہ ذرا
 ہر قوم کے انسان میں پیدا ہے طلسم
 مشرق میں ہے فوائزِ قیامت کی ہول ج
 فطرت کے تقاضوں سے ہوا حشرِ محبوب
 وہ مردہ کہ بھتا بانگِ فرسائل کا محتاج

بندوں کو بھی تسلیم ہیں صوفی کے کمالات
 چرچند کہ مشہور نہیں ان کے کرامات
 خود سیر ہی و خود داری گلبنانگ انا الحق
 آزاد ہو سالک تو ہیں یہ اس کے مقامات
 محکوم ہو سالک تو یہی اس کا نہر دست
 خود مرده و خود مرتد و خود مرگ معانات

نکل کر حنلقا چوں ادا کر رسم شبتیری
 کہ نعتِ خالفتا ہی ہے فقط اندہ و لکھیری
 ترے دین اوسب سے آرہی ہے بوئے ربانی
 یہی ہے مرنے والی امتوں کا عالم پیری

شیاطینِ مَلُوکیت کی آنکھوں میں پئے ہجاء و
کہ خود نچھریکے کر دل میں ہو پیدا ذوقِ نچھری
چہ بے پروا لذت مند از نو اے صبا بھکاؤں
کہ بُرواں شور و ستی از یہ حشمانِ شمیری!

سبھ الہو کی بونڈا کرتا ہے تو حسیہ
دل آدمی کا ہے نقطہ ال جذبہ بند
گردشِ مہ و ستارہ کی ہے ناگوار اسے
دل آپ اپنے شامِ سحر کا نقشہ بند
جس خاک کے ضمیر میں ہے آتشِ چنار
ممکن نہیں کہ سر ہو وہ خاکِ ارجمند

کٹھن لاجب چمن میں کتب خانہ گل
 نہ کام آیا ملا کو علم کتبی
 متانت شکن تھی ہوا نئے بہاراں
 غنزل خواں ہوا پیرک اندرابی
 کہ لالہ آتشیں پیرہن نے
 کہ اسرارِ جہاں کی چوں ہیں بے حجابی
 سمجھتا ہے جو موت خواب کو
 نہماں اس کی تعمیر میں ہے خرابی
 نہیں زندگی سلسلہ روز و شب کا
 نہیں زندگی مستی و نیم خوابی
 حیات است در آتش خود پیدین
 خوش اس دم کہ این گتہ بلابریابی

گر ز آتش دل شارسے بگیری
تو ان کرد زیر منک آفتابی

آزاد کی رگ سختے مانند رگ سنگ
محمکوم کی رگ نرم ہے مانند رگ تاک
محمکوم کا دل مردہ و افسردہ نمود
آزاد کا دل زندہ و پرسوز و طرب ناک
آزاد کی دولت دل روشن، نفس گرم
محمکوم کا سرمایہ فقط دیدہ نم ناک
محمکوم ہے بیگانہ اخلاص مروت
چہ چنید کہ منطق کی دلیلوں میں ہے چالاک
ممکن نہیں محکوم جو آزاد کا ہمدوش
وہ بندہ افلاک ہے، یہ عوالم افلاک

تمام عارفانِ عامی خودی سے بیگانہ
کوئی بتائے یہ مسجد ہے یا کہ مسجدِ نبی
یہ راز ہم سے چھپایا ہے میرا اعطائے
کہ خود حرم ہے چہ پرانِ حرم کا پروا
طلسم بے خبری، رکابِ نسری، دینِ اری
حدیثِ شیخ و بڑا حسنِ قسوں افسانہ
نصیبِ خطِ ہو یارب و و بندہ درویش
کہ جس کے فقر میں انداز ہوں کلمہ
چھپے رہیں گے زمانے کی آنکھ سے کب تک
گھر میں آسبِ دل کے تمام یک دانہ

دُلگوں جہاں اُن کے زورِ عمل سے
بڑے معر کے زندہ قوموں نے مارے
منہجتم کی تقویم فسردا ہے باطل
گرے آسماں سے پڑنے ستارے
ضمیر جہاں اس قدر آتشیں ہے
کہ دریا کی موجوں سے ٹوٹے ستارے
زمین کو فراغت نہیں زلزلوں سے
نمایاں ہیں فطرت کے باریک اشارے
ہمالہ کے چشمے اُبلتے ہیں کب تک
خضر سوچتا ہے دُلر کے کنارے!

نشان یہی ہے زمانے میں زندہ قوموں کا
 کہ صبح و شام بدلتی ہیں ان کی تقدیریں
 کمالِ صدق و مردتے زندگی ان کی
 معاف کرتی ہے فطرت بھی ان کی تقصیریں
 قلندرانہ ادائیں، سکندرانہ جلال
 یہ اہستیں ہیں جہاں میں برہنہ شیریں
 خودی سے مرد خود آگاہ کا جمال و جلال
 کہ یہ کتاب ہے باقی تمام تفسیریں
 شکوہ چید کا منکر نہیں ہوں میں لیکن
 قبول حق ہیں فقط مرد حسرت کی تفسیریں
 حکیم مہیری نواؤں کا راز کیا جانے
 وراے عقل ہیں اہل حسرتوں کی تدبیریں

چه کافرانه قمارِ حیات می بازی
که بازمانه بسازی بخونمی سازی
دگر بگرد سهراب حسرم نمی بسیم
دل خجسته و نگاه غمنازی و رازی
بحکم منقح اعظمم که فطرت ازلیت
بدین صحنه حرام است کاش شبازی
همان فقیر ازل گفت خیره شاهین
با آسمان گزوی باز من نه پردازی
منم که توبه نه کردم ز مناش کوفی ها
ز بیم این که بسطان کنند غمخازی
بدست نماند سرفند نه بخارا است
و من با کجوز فقیران بزرگ شیرازی

ضمیر مغرب سے تاجرانہ، ضمیر مشرق ہے اسبابہ
 وہاں دگرگوں ہے لفظ لفظ، یہاں بدلتا نہیں زمانہ
 کنار دریا خضر نے مجھ سے کہا بہ انداز محراب
 سکندری ہو ستندری ہو یہ سب طریقے ہیں ساحر آ
 حرفی اپنا سمجھ ہے ہیں مجھے خدایاں خانقاہی
 انھیں یہ ڈر ہے کہ میرے نالوں سے شق نہ ہو سنگ استا
 غلام قوموں کے علم و سرفرازی ہے یہی ہمراہ شکار
 زمین کرتا ہے تو کیا ہے فضائے کر دوں ہے بے کرانہ
 خبر نہیں کیا ہے نام اس کا، خدا فریبی کہ خود فریبی
 عمل سے فارغ ہو اسماں بنا کہ تقدیر کا بہا

مری اسیری پہ شاخ گل نے یہ کہے کہ صیتا دو کوڑ لایا
کہ ایسے پر سوزِ نغمہ نواں گا لراں نہ تھا مجھ پہ آشیانہ

عاجت نہیں لے نخطہ گلِ شمعِ جویاں کی
تصویر ہر سائے دلِ پرخوں کی ہے لالہ
تقدیر ہے اک نامِ کفایتِ عمل کا
دیتے ہیں یہ سچینامِ خدایاں ہر سالہ
سرمایہ کی ہواؤں میں ہے غریاں بدن اس کا
دیتا ہے ہنسِ جس کا ایسوں کو خوشی
آہستہ نہ رکھ دولتِ دنیا سے وفا کی
زم اس کی طبیعت میں ہے مانندِ غزالہ

خود آگاہی نے کھلا دی ہے جس کو تن فراموشی
حرام آتی ہے اس مردِ مجاہد پر زره پوشی

اس عزمِ بلند اور اس سوزِ جگر اور
شمشیرِ پدرِ خواہی بازو سے پدر اور

غریب شہر ہوں میں بسن تو لے مری فریاد
 کہ تیرے سینے میں بھی ہیں قیامتیں آباد
 مری نوا کے غم کو دے مت سماع عزیز
 جہاں میں عام نہیں دولتِ دلِ ناشاد
 گلہ ہے مجھ کو زمانے کی کو زوقی سے
 سمجھتا ہے مری محنت کو محنتِ فریاد
 ”صدائے تیشہ کہ برسنگ میخورد و گراست
 خیز بگیں کہ آواز تیشہ و جگر است“

---

* صدائے تیشہ الخ یہ شعر مرزا بجا نخب نامی مخلصہ علیہ الرحمۃ کے
 مشہور بیاضِ حسنہ لفظہ جو اہر میں ہے

سکر جیدی جہدِ انہم جیداً باؤکن کے نام

یوم اقبال کے موقع پر توش خانہ جہدِ انہم کی طرف سے جو صاحبِ عظم
کے ماتحت ہے ایک ناز پر کچھ بظور توجہ وصول ہوئے پر

تھایہ اللہ کا فرماں کہ شکوہ پرویز
دوست لندرو کہ ہیں اس میں ملو کا نہ صرفاً
مجھ سے فرمایا کہ لے اور شہنشاہی کر
حُسن تدبیر سے دے آئی و فانی کو شہیت
میں تو اس بار امانت کو اٹھاتا سر دوش
کام درویش میں ہر تلخ ہے مانند بیت
غیرتِ فہت سر مگر کرنے کی اس کو قبول
جب کہا اس نے ہے میری خدائی کی زکات!

حُسنِ احمد

عجس ہنوز نداند روزِ دین، ورنہ
زدیوبندِ حُسنِ احمد! این چه بواجبی است
سرود بر سرِ منبر کہ ملت از وطن است
چہ بے خبر ز مقامِ محمدِ عربی است
بصطفیٰ برساں خویش را کہ دینِ ہدایت
اگر بہ او نرسیدی تمام بولہبی است

حضرتِ انساں

جہاں میں دانش و سنش کی ہے کس دم جہا رزانی
کوئی شے چھپ نہیں سکتی کہ عالم ہے نورانی
کوئی دیکھے تو ہے باریک فطرت کا حجاب اتنا
نمایاں ہیں فرشتوں کے مجسم ہاتے پنہانی

یہ دنیا دعوتِ دیدار ہے منہ نر نر آدم کو
کہ ہر ستور کو بخشا گیا ہے ذوقِ عیانی
یہی منہ نر نر آدم ہے کہ جس کے اشکِ غم سے
کیا ہے حضرتِ نبواں نے زریاوں کو طوفانی
فلاکے کو کیا خبِ خیا کداں کن شمشیر سے
غرضِ انجہم سے ہے کس کے شہستاں کی گہلی

اگر مقصودِ کل میں ہوں تو مجھ سے ماورا کیا ہے
مرے ہنسکا مرہائے تو بہ نو کی انتہا کیا ہے؟

۲۸۳
ارمغان حجاز
۶۲

